

Rumeli

RUMELİ İSLÂM ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

مجلة روم ايلي للبحوث الإسلامية | Rumeli Journal of Islamic Studies

eISSN: 3023 - 8498 • Yıl/ Year: 2025 • İlkbahar/ Spring • Sayı/ Issue: 15

TRAKYA
ÜNİVERSİTELER BİRLİĞİ
İLAHİYAT FAKÜLTELERİ

RUMELİ

İslâm Araştırmaları Dergisi

مجلة روم ايلي للبحوث الإسلامية / Journal of Islamic Studies

Yıl / Year: 2025 – İlkbahar / Spring – Sayı / Issue: 15

ISSN: 2564-7903

eISSN: 3023-8498

Dergimizin Tarandığı Veritabanı ve İndeksler:

RUMELİ İslâm Araştırmaları Dergisi | Journal of Islamic Studies

مجلة روم ايلي للبحوث الإسلامية

ISSN: 2564-7903

eISSN: 3023-8498

Kapsam | Scope: Dinî Araştırmalar, İslam Araştırmaları, Balkan Araştırmaları / Religious Studies, Islamic Studies, Balkan Studies

Periyot | Period: Yılda 2 Sayı (30 Nisan & 31 Ekim) / Biannual (30 April & 31 October)

Yayın Dili | Language Publication: Türkçe & İngilizce & Arapça & Arnavutça & Boşnakça / Turkish & English & Arabic & Albanian & Bosnian

Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi Uluslararası bilimsel hakemli bir dergidir.
Rumeli Journal of Islamic Studies is a international peer-reviewed academic journal.

Yayıncı / Publisher

Trakya Üniversitesi Matbaası
Edirne Teknik Bilimler MYO Sarayıçı Yerleşkesi Edirne, TÜRKİYE

Amblem ve Kapak Tasarımı | Emblem and Cover Design

Dr. Öğretim Üyesi Ömer Kasım Kahya

Grafik Tasarım ve Mizanpaj | Graphic Design and Layout

Dr. Öğretim Üyesi İlir Rruga

Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi, Creative Commons Atıf 4.0 International License (CC BY NC) ile lisanslanmıştır. Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Rumeli Journal of Islamic Studies is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY NC). Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanan yazıların tüm içerik sorumluluğu yazarlarına aittir.

All the responsibility for the content of the papers published in Rumeli Journal of Islamic Studies belongs to the authors.

İletişim | Communication

Trakya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Balkan Yerleşkesi 22030 Edirne- TÜRKİYE

Tel: 0 284 235 68 99 Fax: 0 284 235 08 87

rumelislam@trakya.edu.tr

<https://dergipark.org.tr/rumeli>

<https://rumeli.trakya.edu.tr/>

RUMELİ
İslâm Araştırmaları Dergisi
Journal of Islamic Studies
مجلة روم ايلي للبحوث الإسلامية

ISSN: 2564-7903

eISSN: 3023-8498

SAHİBİ | OWNER

Trakya Üniversiteler Birliği İlahiyat Fakülteleri Adına

Prof. Dr. Necdet Ünal

Trakya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

EDİTÖR | EDITOR IN CHIEF

Dr. Mustafa Barış

mustafabaris@trakya.edu.tr / Trakya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

YARDIMCI EDİTÖRLER | CO-EDITORS

Dr. Öğretim Üyesi Halil İbrahim Kaygısız

hibrahimkaygisiz@trakya.edu.tr / Trakya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Doç. Dr. Zehra Gözütok Tamdoğan

ztamdogan@nku.edu.tr / Namık Kemal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Doç. Dr. Sıddık Ağcöban

s.agcöban@klu.edu.tr / Kırklareli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ | RESPONSIBLE MANAGER

Prof. Dr. Nurullah Koltas

nurullahkoltas@trakya.edu.tr / Trakya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

REDAKSİYON / REDACTION

Dr. Öğretim Üyesi Uęur Boran

ugurboran@trakya.edu.tr / Trakya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Basım Tarihi / Printing Date

Nisan / April – 2025

Araştırma Makaleleri / Articles

RESÛLULLAH'IN NÜBÜVVETTEN SONRA OKUMA YAZMAYI BİLMESİ TARTIŞMASI

Geliş Tarihi : 12 Şubat 2025

Kabul Tarihi : 1 Nisan 2025

Vezir HARMAN*

Özet

Kur'ân'ın Allah'ın kitabı olduğuna dair önemli delillerden biri olarak hem önceki ilahî kitaplarda hem de Kur'ân'da bahsedilen Resûlullah'ın ümmîlik vasfının ölümüne kadar devam edip etmediği konusu ihtilaflıdır. Bazı âlimler okuyazar olmama manasındaki ümmîliğinin ölümüne dek devam etmesi gerektiğini söyleyerek, bunun devam etmesi gereken mucizevî bir durum olduğunu savunmuştur. Bazı âlimler ise okuma yazma bilmeme manasındaki ümmîliğin devam etmek zorunda olmadığını savunmuştur. Bu çalışmada amacımız bir yandan bu konuda yazılan akademik literatürü değerlendirmek, diğer yandan ise Kur'ân'ın mevsukiyeti açısından nübüvvetten sonra Resûlullah'ın vahiy kâtiplerine yazdırdığı sahifeleri okuyup kontrol etmesinin önemini ve ümmîlik vasfının devam edip etmediğini incelemektir. Konu sadece nübüvvet sonrası Resûlullah'ın okuma yazma bilip bilmediğine dair aklî ve naklî delilleri analiz etmekle sınırlandırılmıştır. Bu çalışmada Kur'ân'ın Allah'ın kitabı olduğu sabit olduktan sonra mevsukiyeti açısından Resûlullah'ın ilahî bir emirle mucizevî olarak bir insandan öğrenmeden Kur'ân'ı kitaptan ve sahifelerden okuyarak kontrol edebildiğine, ilahî bir ikramla kitâbet ilmini edindiğine ve fetânet sıfatı gereği bazı ifadeleri yazdığına dair deliller üzerinde yoğunlaşmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm İlmi, Hz. Muhammed, Ümmî, Ümmü'l-Kurâ, Okur-Yazar, Tilâvet, Kitap.

THE DEBATE ON KNOWING HOW TO READ AND WRITE OF THE MESSENGER OF ALLAH AFTER THE PROPHETHOOD IN TERMS OF THE AUTHENTICITY OF THE QUR'AN

Abstract

As one of the important evidences that the Qur'an is the book of Allah, the issue of whether the Messenger of Allah's ummism, which is mentioned both in the previous divine books and in the Qur'an, continued until his death is controversial. Some scholars have argued that his ummism in the sense of being illiterate should have continued until his death and that it was a miraculous situation that should have continued. Some scholars, on the other hand, have argued that ummism in the sense of illiteracy does not have to continue. In this study, our aim is to evaluate the academic literature written on this subject on the one hand, and on the other hand, to examine the importance of the Messenger of Allah's reading and checking the scriptures dictated by the scribes of revelation after the prophethood in terms of the authenticity of the Qur'an and whether the characteristic of ummism continued or not. The subject is limited to analysing the rational and narrative evidence for the post-prophetic literacy of the Messenger of Allah. In this study, after it was established that the Qur'an is the book of Allah, the evidence that the Messenger of Allah was able to read and control the Qur'an from the book and the scriptures without learning it from a human being miraculously by a divine command, that he acquired the science of scripture by a divine gift, and that he wrote some expressions in accordance with the attribute of fetânah was concentrated on in terms of its authenticity.

Keywords: The Science of Kalâm, Prophet Muhammad, Ummî, Umm al-Qurâ, Literate writer, Recitation, Book.

Giriş

* Doç. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, vharman@nku.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-6945-5255, DOI: 10.53336/rumeli.1638072.

İntihal: Bu makale “iThenticate” intihal tarama programında taranmış ve intihal içermediği tespit edilmiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Atıf / Citation: Harman, Vezir, “Resûlullah'ın Nübüvvetten Sonra Okuma Yazmayı Bilmesi Tartışması”. *Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi* 15 (2025), 9-40. <https://doi.org/10.53336/rumeli.1638072>.

Copyright © CC BY-NC 4.0

Resûlullah'ın nübüvvetten önce hem okuma yazma bilmemesi hem de önceki ilâhî kitapları tedris etmemesi Kur'ân'ın Allah tarafından indirilmiş olduğuna ve hakikati inkar edenlerin şüphelerini ilzam etmeye dair ne kadar önemli bir delil ise, nübüvvetten sonra okuma yazma öğrenmesi ve vahiy kâtiplerine yazdırdığı sayfeleri tedkik etmesi de Kur'ân'ın tahriften korunmuşluğuna dair o kadar önemli bir delildir. Zira G. Weil gibi bazı müsteşriklere göre Resûlullah okuma yazma bilmediği için bazı vahiy kâtipleri Kur'ân'ı yazıya aktarımda tahrifatta bulunmuştur. Buna da bir süre vahiy kâtipliği yapan Abdullah b. Sad b. Ebi Serh'i örnek verirler. Abdullah b. Sad müslümanlığında samimi olmadığından dolayı ayetleri yazarken tahrifte bulunmuş. Mesela “سميعا بصيرا” yazması gerekirken “سميعا حكيما” şeklinde, “عليما حكيما” yazması gerekirken “عليما حليما” şeklinde, “عزيز حكيما” yerine “حليم حليم” şeklinde Allah'ın diğer isimlerinden bazılarıyla değiştirerek yazıyormuş. Bazı rivayetlerde Resûlullah'ın, Allah'ın isimleri konusunda Allah'ın isimlerinden “dilediğin gibi yaz (اَكْتُبْ كَيْفَ شِئْتَ)” “hepsi doğrudur (كُلُّ صَوَابٍ)” dediği nakledilmiştir.¹ Mukâtil b. Süleyman'a göre Resûlullah'ın bu şekildeki yazım hatalarını düzeltmemesinin sebebi yazı yazmayan bir ümmî olmasıdır.² Önkâl, bazı rivayetlere işaret ederek bunu terk etmesi konusunda “فَيَقُولُ: “«دَعَاهُ»” “onu bırak, terk et” diyerek uyardığını belirtmiştir.³ Fakat Resûlullah bu sözle “Allah'ın isimlerinden herhangi birini yazman fark etmez. Bir şey olmaz. Böyle bırak. Vahiy süreci devam etmesi sebebiyle Allah tarafından zaten gerekli muhafaza ve düzeltme yapılacaktır” şeklinde kastetmiş olabilir. Zira bilindiği gibi Kur'ân'ın cem'i ve çoğaltılması sırasında bu tür tartışmalar hiç olmamıştır. Yedi harf meselesi ile ilgili olarak İmam Şâfi'ye (ö. 204/820) göre ashâb Resûlullah'ın yanındayken Kur'ân'ın bazı lafızlarında ihtilaf etmiş, fakat manalarında ihtilaf etmemiştir. Ayrıca Resûlullah, ashâbın Kur'ân lafızlarında ihtilaf ettikleri müteradif kelimeleri ikrar etmiş, “Ondan kolayınıza geleni okuyun” demiştir.⁴ Tahâvî'ye (ö. 321/933) göre yedi harf meselesinde olduğu gibi “gel” anlamında kullanılan “هَلُمَّ” “أَسْرِعْ وَ عَجَلْ” “acele et” anlamında kullanılan “أَقْبِلْ وَ اذْهَبْ” “git” anlamında kullanılan “تَعَالَوْا وَ” gibi müteradif kelimelerle okumaya ruhsat verilmişti.⁵ Taberî gibi bazı âlimlere göre bu tür okuma ruhsatı Hz. Peygamber'in Ramazan ayındaki “son iki arz”da Kureyş lehçesine göre

¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb Arnavud –Abdullah b. AbdulMuhsin et-Türkî (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1421/2001), 19/247 (Hadis no.12215), 21/193 (Hadis No. 13573); Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdilhalim İbn Teymiyye , *es-Sârimu'l-Meslûl alâ Şâtimi'r-Resûl*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid. (Suudi Arabistan: el-Hırsu'l-Vatanî, 1403/1983), 112.

² Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman*, thk. Abdullah Mahmud Şahane (Beyrut: Daru İhyai't-türa's, 1423), 1/576.

³ Ahmet Önkâl, “Hz. Peygamber'in Ümmiliği”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/2 (Mart 1986), 253, 256.

⁴ İmam Şâfi, *İhtilafu'l-Hadîs* (Beyrut: Daru'l-Marife, 1410/1990), 600.

⁵ Tahâvî, Ebu Cafer Ahmed b. Muhammed, *Şerhu Müşkili'l-Eser*, thk. Şuayb Arnavut, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1415/1994, 8/126.

okumasıyla neshedilmiştir.⁶ Fakat Abdullah b. Sad, Allah'ın isimlerini birbiriyle karıştırarak Resûlullah'ı kandırdığını veya bu tür şeylerin de hemen düzeltilmesi gerektiğini zannetmiştir. Müsteşrikler bu ayrıntıyı görmezden gelmeyi tercih etmişlerdir. Zira onların amacı samimi şekilde hakikati araştırıp bulmak değil, şüphe tohumları ekmektir.

Abdullah b. Sad'ın ne zaman irtidat ettiği ve öldüğü konusunda çelişkili rivayetler vardır. Bazı rivayetlere göre Mekke döneminde, bazı rivayetlere göre Medine döneminde irtidat edip ölmüştür.⁷ Abdullah b. Sa'd'ın Kur'an'ı tahrif ettiğine dair çelişkili rivayetleri senet ve metin tenkidi açısından analiz eden Akyüz, Abdullah b. Sad'ın Mısır emirliği gibi siyasi yönünden dolayı hakkında uydurulan asılsız ve çelişkili rivayetlerin senetli ve senetsiz şekilde kaynaklarda yer aldığını, başka mürtedlerle karıştırıldığı bolca rivayetlere yer vermiştir. Fakat bu konuda sahih isnada sahip hiçbir rivayete ulaşamamıştır. Sahih bile olsa hem mürted iken söylenmiş olması hem de Resûlullah'ı ve Kur'an'ı değersizleştirmek için mürtedler ve münafıklar tarafından uydurulan ve çarpıtılan sözler olması sebebiyle bu tür propagandalara itibar edilemez.⁸ Bu çalışmada müsteşriklerin bu batıl iddiasına yer vermemizin sebebi nübüvvetten sonra Resûlullah'ın okuma yazma bilmesinin Kelâmî açıdan Kur'an'ın mevsukiyeti konusunda hakikati çarpıtmak ve iptal etmek isteyenler tarafından ortaya atılan ve atılabilecek itirazlara ve şüphelere karşı bir delil oluşturduğuna dikkat çekmektir. Resulullah nübüvvetten önce okuma yazma bilseydi hakikati iptal etmek isteyen kâfirler Kur'an'ın sübûtu konusunda nasıl şüpheyi düşerdi ise, Resulullah nübüvvetten sonra okuma bilmemesi durumunda ise hakikati iptal etmek isteyen kafirler Kur'an'ın mevsukiyeti konusunda şüpheyi düşebilirdi. Müslümanlara göre ise Resulullah nübüvvetten önce okuma yazma biliyor olsaydı bile Kur'an'ı telif edemezdi. Zaten bütün okuryazarlar toplansa Kur'an'ın benzerini ortaya koyamaz. Aynı şekilde Resulullah nübüvvetten sonra okuma

⁶ Zâhid Kevserî, “Yedi Harf Nedir?”, çev. Yunus Ekin, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6 (2002), 108.

⁷ Taberî'ye göre Abdullah b. Sad, Hicretten önce Mekke'de iken vahiy kâtipliği yapmıştır. Müşriklerin işkencesine maruz kalan Ammâr b. Yasir ve küfre göğsünü açan Abdullah b. Sad hakkında “kim imanından sonra Allah'ın inkar ederse -kalbi iman ile mütmîn olup ikrah altında olanlar hariç- lakin kim göğsünü küfre açarsa onların üzerine Allah'tan bir gazap vardır.” (Nahl 16/106). Ayeti nazil olmuştur. Nahl suresi Mekki bir sûredir. Fakat Ahmed b. Hanbel'in rivayetine baktığımız zaman ise Hicretten sonra Medine'de vahiy kâtipliği yapmış, daha sonra irtidat edip Mekke'ye kaçtığı anlaşılmaktadır. “Muhammed'e dilediğim şeyi yazıyordum” diye propaganda yapmıştır. Ardından öldüğü, fakat defalarca defnedildiği halde toprağın onun cesedini kabul etmediği rivayet edilmiştir. Bazı kaynaklara göre ise Mekkenin fethinde kanı helal kılınarlardan biri olduğu, Hz. Osman'ın şefaatiyle Resulullah'a tekrar iman edip biat ettiği, hatta Hz. Osman'ın hilafeti döneminde Mısır emiri olduğu nakledilmektedir. Büyük ihtimal benzer isimlere sahip farklı kişiler birbiriyle karıştırılmış olabilir. Taberî, *Câmiu'l-Beyân fî Tevili'l-Kur'an*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Beyrut: Müessesetü'r-risale, 1420/2000), 11/534, 535; Taberî, *Târihu't-Taberî* (Beyrut: Darut-türas, 1387), 4/547; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19/247 (Hadis no.12215), 21/193 (Hadis No. 13573);

⁸ Hüseyin Akyüz, “İbn Ebî Serh'in Kur'an'ı Tahrif Ettiğine Dair Rivayetlerin İsnad ve Metin Tenkidi” *İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 7/5, (2018). 11-39.

yazma bilse de bilmese de bu durum Kur'ân'ın mevsukiyetine gölge düşürmez. Zira Kur'ân'ın kendisi tüm icaz özellikleriyle Allah tarafından koruma altında olduğunun delilidir.

Tarihte ve günümüzde en çok tartışılan ve farklı yorumlara konu olan popüler meselelerden olan Resûlullah'ın nübüvvetten önce ümmîliğinin hangi anlama geldiği ve nübüvvetten sonra ümmîliği konusunda birkaç tez ve birçok makale yazılmıştır. Bazı tezlerin içinde de alt başlık ve diğer bir mesele olarak ele alınmıştır. Biz makalenin kapsamını aşacağı için bunlara değinmeyeceğiz. Fakat 2019 yılında Enver Çeliksü tarafından yayınlanan *Ümmîlik Kavramı ve Hz. Muhammed'in Ümmîliği Meselesi*⁹ ve 2024 yılında Sibel Memiş tarafından yayınlanan *Çağdaş Tefsirlerde Hz. Peygamber'in Ümmîliği: Muhammed Abid el-Câbirî örneği*¹⁰ tezleri dışında doğrudan Resûlullah'ın ümmîliği meselesini ele alan başka bir teze ulaşamadık. Bu konuda birçok makale yayınlanmıştır. Bu makalelerdeki, yazarların görüşlerini 4 başlık altında analiz edeceğiz. Daha sonra Kur'ân'dan ve rivayetlerden yola çıkarak ümmî kavramının Kur'ân'daki delâletinin zanni olduğunu açıklayacağız. Ardından iki ayrı başlık altında Resûlullah'ın nübüvvetten sonra hem okuma bilmesi hem de yazmayı öğrenmesi meselesine dair delilleri analiz edip temellendirerek bu konudaki yorumumuzu beyan edeceğiz.

1. Resûlullah'ın Ümmîliği ve Okur yazarlığı Konusunda Günümüzde Yazılan Tez ve Makalelerin Analizi

1.1. Hz. Muhammed'in Ölünceye Kadar Okuma Yazma Bilmediği Anlamında Ümmîliğini Savunanlar

Ümmîlik Kavramı ve Hz. Muhammed'in Ümmîliği Meselesi başlığıyla yazılmış olan tezde Çeliksü, konu ile ilgili görüşleri özetleyip delilleri analiz ettikten sonra Hz. Peygamber'in nübüvvetten sonra okuma yazmayı ne mucizevî olarak ne de başkasından öğrenmediğini belirterek, öğrendiğini iddia edenlerin delillerinin ise zayıf olduğunu savunmuştur. Yazar, Peygamberimizin ümmî olarak vasıflandırıldığı A'râf sûresindeki ümmîliğin, okuma yazma bilmemek anlamında olduğu konusunda tefsircilerin ittifak ettiğini ve ayette nübüvvetten önce ve sonra şeklinde bir ayırımın yapılmadığını belirtmiştir. Şayet nübüvvet sonrasında ümmîlik vasfı kalkmış olsaydı, Resûlullah hadislerde kendisinden “ümmî nebi” olarak bahsetmezdi. Ayrıca ona göre Kur'ân'da kullanılan ümmîlik kavramıyla

⁹ Enver Çeliksü, *Ümmîlik Kavramı ve Hz. Muhammed'in Ümmîliği Meselesi*, (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

¹⁰ Sibel Memiş, *Çağdaş Tefsirlerde Hz. Peygamber'in Ümmîliği: Muhammed Abid el-Câbirî örneği*, (Muş: Alparslan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024).

Resûlullah'ın okuma yazma bilmediği anlamı çıkarılamaz, sadece hadislerden çıkarılabilir. Zira “إنا أمة أمية لا نكتب ولا نحسب” “Biz yazmayan ve (astronomik hareketleri) hesap etmeyen ümmî bir ümmetiz”¹¹ hadisinde ümmîlik “yazmayan ve hesap etmeyen” sıfatlarıyla vasıflanmıştır. Hadislerde ümmî kavramının âlim ve kâtip kelimelerinin zıddı anlamında kullanıldığı, Kur'ân'ın nazil olduğu dönemde meydana gelen iki olayın Resûlullah'ın nübüvvetten sonra ölünceye kadar okuma yazma bilmeyen bir ümmî olduğuna kesin birer delil olduğunu belirtmiştir. Bu olaylardan birincisi Vâkîdî'nin (ö. 207/823) *Megâzî* eserinde aktardığına göre Uhud savaşı öncesi Peygamberimiz kendisine gönderilen gizli mektubu kendisi okumayıp Ubey b. Ka'b'a okutmuştur. İkinci olay ise Resûlullah'ın ömrünün son yıllarında yazı yazması için çağırdığı sahâbînin gelmemesi üzerine ona kızıp kendisinin bu yazıyı yazmamış olmasıdır. Yazara göre Resûlullah'ın okuma yazma bilmediğine dair temel delil, Ankebût sûresi 48. ayettir.¹² Ancak bu ayette Resûlullah'ın nübüvvetten sonra değil, nübüvvetten önce okuma yazma bilmediği açıkça ifade edilmiştir.

Hadiste ümmet kelimesinin ümmî sıfatıyla vasıflanması, “ümmî olan ümmet” ve “ümmî olmayan ümmet” şeklinde ikili ayırımı gerektirdiği gibi, ümmîliğin de “okuma yazması olmayan ümmîlik” ile “okuma yazması olan ümmîlik” şeklinde ikili bir ayırmayı mümkün kılmaktadır. Yazarın öne çıkardığı iki olaydan birine göre Peygamber Efendimiz İbn Abbâs'a “Muâviye'ye git onu yanıma çağır” demiş. Muâviye'nin o sırada yemek yediği için çağrıya icabet etmediği ve Resûlullah'ın “Allah onun karnını doyurmasın” dediği anlatılmıştır.¹³ Kaynaklarda Resûlullah'ın Muâviye'yi, nazil olan bir vahyi yazdırmak için çağırdığı yorumu yapılmış, fakat bu yorum kesin bir bilgi oluşturmamaktadır.¹⁴ Gizli mektubu Resûlullah'ın sahâbîlere okutması olayına gelince ilgili yazının okunaklı olmaması sebebiyle olabilir. Zira günümüzde matbaa yazılarını kolaylıkla okuyabilen birçok okur yazar, bazı el yazmalarını okuyamamaktadır. Yazara göre İslâm Tarihinde Resûlullah'ın nübüvvetten sonra yazdığına dair herhangi bir haber yoktur.¹⁵

Ümmî Kavramı ve Hz. Muhammed'in Ümmîliği başlığıyla yazılan makalede Hz. Peygamber'in nübüvvetten önce ve sonra okuma yazma bilmediği savunulmuştur. Hz. Peygamber'in nübüvvetten önce ümmîliğinin yettiği çevreyle ilişkili olduğu, nübüvvetten sonra yaşı ilerledikçe öğrenme fırsatını kaybettiği, ardından da Resûlullah'ın okumayı kasten öğrenmediği ileri sürülmüştür. Bunun sebebini vahiydeki üstü kapalı bir nehye bağlamıştır.

¹¹ Buhari, “Savm”, 13.

¹² Çeliksü, *Ümmîlik Kavramı ve Hz. Muhammed'in Ümmîliği Meselesi*, 33, 38, 39, 43, 72, 79, 80.

¹³ Müslim, “Birr, Sıla ve Adab”, 96.

¹⁴ Yusuf b. Abdurrahma, *Tehzibü'l-kemal fi Esmâ'ir-ricâl* (Beyrut: Müessesetür-risale, 1980), 1/338. Çeliksü, *Ümmîlik Kavramı ve Hz. Muhammed'in Ümmîliği Meselesi*, 23.

¹⁵ Çeliksü, *Ümmîlik Kavramı ve Hz. Muhammed'in Ümmîliği Meselesi*, 41.

Ayetlerde Hz. Peygamber'in okuma yazma bilmesi durumunda hem kendisi hem de Kur'ân için açık tehditler olacağı iddia edilmiştir.¹⁶ Fakat çalışmamızda beyan edeceğimiz gibi Kur'ân'da ne gizli ne de açık bir nehiy söz konusu değildir.

1.2. Ölünceye Kadar Okuma Yazma Bilmiyordu, Fakat Bazı Önemli Kelimeleri Tanıyordu Diyenler

Bu görüşü savunan âlimler arasında Ebul-Velid el-Bâcî (ö. 474/1081), İmam Zehebî (ö. 748/1348), İbnü'l-Arabî, Hafız İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) ve hadis âlimi ve mutasavvıf Abdulhay Kettânî (ö. 1382/1962) bulunmaktadır. Bu âlimler, vahyin yazılmasına şahit olan Resûlullah'ın kendi ismi gibi bazı önemli kelimeleri bilip yazmasının onu ümmî vasfından çıkarmayacağını savunmuştur. Ayrıca Resûlullah'ın yazısı iyi derecede değildi.¹⁷ Hamidullah göre Resûlullah, yetim olması sebebiyle okuma yazma öğrenme imkanı bulamamış, ancak daha sonraki yıllarda yazıyı bir miktar tanıma imkanı bulmuştur.¹⁸

Bâcî, “nübüvvetten sonra Resûlullah, okuma yazmayı öğrendi” şeklindeki görüşün tekfiri gerektirmeyen hatalı bir görüş olduğunu ve mucizevî şekilde Resûlullah'ın Hudeybiyede kendi ismini yazdığını savunmuştur. Bu konudaki görüşünü izah etmek için bir eser telif eden Bâcî, eseri altı babta ele almıştır.¹⁹ Bâcî, bu konudaki görüşünden dolayı zındıklıkla itham edilip tekfir edilince bölgenin valisine şikâyet edilmiştir. İbn Hacer el-Askalânî'nin aktardığına göre Bâcî, valiye “*Bu görüş Kur'ân ile çelişmez. Bilakis Kur'ân'ın mefhumundan (مفهوم القرآن) çıkarılmıştır. Nefyi, Kur'ân'ın nüzûlundan önce ile kayıtlamıştır. Ümmiliği tahakkuk ettikten ve bununla mucizesi sabit olduktan ve bu konuda şüphelerden emin olunduktan sonra eğitim almaksızın yazmayı bilmesine bir engel yoktur. Bu şekilde başka bir mucizesi sabit olmuştur*” demiştir.²⁰ Bâcî, bu görüşün tekfiri gerektirmediğini anlatarak başka memleketlerdeki âlimlere mektup yazmasını istemiştir. Vali, Kuzey Afrika ve Sicilya'daki ulemaya mektup yazınca şu şekilde cevap gelmiştir: “*Peygamber'in ümmiliğinden sonra (peygamber olunca) yazmayı bilmesi/öğrenmesi Hz. Peygamber'in mucizesini nefyetmez. Bilakis bu Resûlullah hakkında başka bir mucizedir. Fakat başka bir insandan öğrenmeden yazmıştır. Bunu söylemekle kimse onu ta'n edemez. Çünkü onlar Hz.*

¹⁶ Emine Devil, “Ümmî Kavramı ve Hz. Muhammed'in Ümmiliği”, *İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 7 (Haziran 2017), 118.

¹⁷ Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Tezkiratu'l-Huffâz* (Beyrut: Darul-Kütübil-İlmiyye, 1419/1998), 2/220; Muhammed Abdulhay Kettânî, *et-Terâtibu'l-İdariyye*, thk. Abdullah Halidi (Beyrut: Darul-Erkam, trs), 1/169.

¹⁸ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, çev. Salih Tuğ (Ankara: İmaj, 2003), 2/ 765

¹⁹ Ebu Velid Bâcî, *Tahkiku'l-Mezheb*, thk. Ebu Abdurrahman Ukayl (Riyad: Âlemü'l-kütüb, 1403/1983) 171-172.

²⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1379), 7/503.

Peygamber'in ümmîliğinin gerçek olduğunu bildiler. Sonra mucizesine şahit oldular ve tavakkuf ettiler. Ta'nda bulunmadılar.”²¹

Özsoy, yazdığı makalede Bâcî'nin iddiasını incelemiştir. Sonuç itibariyle Bâcî'ye göre Resûlullah'ın nübüvvetten önce yazdığını iddia etmek, “*sen bundan önce hiçbir kitap okumuyordun, elinle de yazmıyordun*”²² ayetini inkar etmek anlamına geleceği için küfürdür ve Müslümanların icmasına aykırıdır. Ancak Resûlullah'ın nübüvvetten sonra okuma yazma bildiğini iddia etmek Kur'ân nassına muhalif olmadığı için küfrü gerektirmeyen hatalı bir görüştür. Zira Kur'ân, sadece nübüvvetten önce kitâbeti ondan nefyetmiştir.²³ Fakat bu özet değerlendirmede yazı meselesine değinilmişken, okuma gözardı edilmiştir. Bâcî bu görüşün neden hatalı olduğunu açıklarken, nübüvvetten sonra okuma ve yazmanın nefyini, mucizenin iptal olmamasına bağlamıştır. Ona göre nasıl ki Resûlullah'ın nübüvvetten önce okuma yazma bilmemesi Kur'ân'ın Allah tarafından indirilmiş olması için bir mucize ise bu mucize nübüvvetten sonra da devam etmiş ve mucize iptal olmamıştır.²⁴ Bâcî'nin bu yaklaşımına katılmıyoruz. Zira Kur'ân'ın icazının temeli Resûlullah'ın okuma ve yazma bilmemesine bağlı değildir. Zira Kur'ân'ın icazı konusunda tehdide bulunulurken, “*ümmîler bu kitabın benzerini getiremez*” denmiyor. Fahreddin Razî'ye göre de Resûlullah okuyan yazan biri olsaydı bile, bu kelam onun kelamı olmak zorunda değildi. Zira yeryüzünün tüm yazıcıları ve okuyucuları toplansa bu Kur'ân'ın benzerine muktedir olamazlar.²⁵ Zaten ilgili ayette “*insanlar şüpheye düşerdi*” gibi mutlak bir ifade kullanılmıyor. Hakikati iptal etmek isteyen mühlhitler ile takyid ediliyor. Ayrıca Kur'ân'ın Allah'ın kitabı olduğuna dair hakikati iptal etmek isteyen mühlhitlerin şüpheleri izale edildikten sonra Resûlullah'ın okuma ve yazmayı bilmekten mahrum olmasını zorunlu kılan bir durum yoktur. Ayrıca Resûlullah, kendilerine daha önce kitap ve peygamber gönderilmeyen ümmî bir toplum arasından gönderilmesi ve Ehl-i kitaptan kitaplarını tedris etmemesi açısından Resûlullah vefatına kadar ümmîydi. Ayrıca Kelâm ilminde “*peygamberlere verilen mucize başka bir peygambere mucize olarak veya veliye keramet olarak verilir mi?*” sorusuna verilen cevap konusunda ihtilaf edilmiştir. Ebu İshak el-İsferâyînî'ye göre caiz değildir. Fakat Teftazânî'ye göre Kur'ân mucizesi dışında

²¹ Muhammed Cemaleddin b. Muhammed Kâsimî, *Mehâsinu't-Te'vil*, thk: Muhammed Bâsıl Uyûnus-Sûd (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418), 7/560; Kettânî, *et-Terâtibu'l-İdariyye*, 1/169.

²² el-Ankebût 29/48.

²³ el-Bâcî, *Tahkiku'l-Mezâhib*, 240; Abdulvahap Özsoy, “Hz. Peygamber'in Ümmîliği Hakkında Bir Tartışma: Ebü'l-Velid El-Bâcî Örneği”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 31 (2009), 168.

²⁴ el-Bâcî, *Tahkiku'l-Mezâhib*, 233, 234.

²⁵ Fahreddin Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb* (Beyrut: Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1420), 25/64.

caizdir.²⁶ Kur'ân'ın icaz mucizesinin kıyamete kadar geçerli tehdidi özelliğinden dolayı istisna edilmiştir.

Önkâl'a göre de Cenâb-ı Hak, Resûlullah'ı ve ilâhî vahyi bir kısım fitnelerden ve şüphelerden korumak için Peygamber'inin okuryazar olmamasını murat etmiştir. Peygamberimiz nübüvvetten önce okuma yazma biliyor olsaydı, mülhitler şüpheyne düşer ve “acaba daha önceki mukaddes kitaplarından okuduklarını mı bize aktarıyor” derlerdi. Resûlullah, nübüvvetten önce yazıya fazla ihtiyaç duymamış, fakat nübüvvetten sonra vahyin onun huzurunda vahiy kâtipleri tarafından yazılması ve özellikle Medine'de kurulan İslâm devleti ve daveti sebebiyle gelişen sekreteryâ ile birlikte yazı ile teması artmıştır. Kur'ân'ın Allah tarafından indirildiğine dair artık şüphe kalmadıktan ve Kur'ân'ın icazı konusundaki meydan okumaya karşı okuryazar olan ilim ehli aciz kaldıktan sonra fetânet sıfatına sahip olan Resûlullah, okuryazar seviyede olmasa da kolay yazılabilen ve okunabilen bazı şeyleri bilmiştir.²⁷ Remzi Kaya'ya göre Hz. Peygamber bazı önemli kelimeleri tanısa da bunlar onun okuma yazma bildiğini kanıtlamaz. Zira önceki ilâhî kitaplar ve Kur'ân'da haber verildiği gibi Peygamberimiz, ümmîdir, fakat kendisine Allah tarafından gelen vahiy ile üstün kılınmıştır.²⁸

Soysaldı ve Şimşek'in yazmış olduğu ortak makalede semantik analiz yapılarak Kur'ân'da ümmî kavramının Ehl-i kitaptan bir grup, Hz. Peygamber ve onun toplumu olan Araplar hakkında okuma yazma bilmeyen ve önceki ilâhî kitapları okumamış ve onlardan beslenmemiş anlamında kullanıldığı savunulmuştur. Peygamber'in fetânet sıfatı sebebiyle her gün yazılan vahiy metni zihnine yer etmiştir. Kur'ân'ın Allah tarafından indirildiğinde şüphe kalmadığı için Kur'ân'ın benzerini getirmekten aciz kaldıkları bir zamanda okuryazar sayılamayacak derecede kolay yazılan ve okunabilen bazı yazıları bilmiş olması ayet ve hadislerdeki naslarla çelişmez.²⁹

1.3. Nübüvvetten Sonra Hem Okumayı Hem De Yazmayı Öğrendiğini Savunanlar

İbn Ebi Şeybe, İmam Mücâhid kanalıyla fakih sahabilerden Abdullah b. Utbe'den (ö. 74/693) tahrir ettiği bir rivayete göre “ما مات النبي صلى الله عليه وسلم حتى كتب وقرأ” “Nebi, yazmadan ve okumadan vefat etmedi.” İmam Mücâhid, bu görüşü tâbiinden Âmir b. Şerâhil eş-Şa'bî'ye sormuş. Şa'bî “döğru söyledi. Bunu söyleyen başka kimseleri de duydum” demiştir. Tabiin âlimlerinden Yunus b. Meysere (ö.132/749), Resûlullah'ın peygamber

²⁶ Teftazanî, *Şerhu'l-Mekâsıd*, (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2001), 3/327.

²⁷ Önkâl, “Hz Peygamber'in Ümmîliği”, 259, 260.

²⁸ Remzi Kaya, “Kur'an'da Hz. Peygamberin Beşer ve Ümmî Oluşu”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11/1 (2002), 29-52.

²⁹ Mehmet Soysaldı - Songül Şimşek, “Kur'an'da Ümmî Kavramının Semantik Analizi Ve Bu Bağlamda Hz. Peygamberin Ümmîliği Meselesi”, *Ekev Akademi Dergisi*, 7/16 (Yaz 2003), 85, 102.

olduktan sonra yazdığını söylemiştir.³⁰ Ebu Velid el-Bâcî'nin hocası Malikî Eş'arî âlimlerden Horosanlı hadis hafızı Ebu Zer el-Herevî (ö. 434/1041) ile Şafîî Eş'arî âlimlerden Ebu'l-Feth en-Nisâbûrî (ö. 465/1072) ve bazı Mağrib uleması Resûlullah'ın vefatından önce yazmayı öğrendiğini savunmuşlardır.³¹ İbn Kesir'e göre bu konu Meşrik ve Mağrib uleması arasında ihtilafli bir konudur.³²

Kelâm açısından Hz. Peygamber'in Ümmîliği konusunda yazılan makalede, okuma yazmayı teşvik eden Resûlullah'ın tavsiyesini önce kendisinin uyguladığı daha sonra insanlara tavsiye ettiği belirtilerek nübüvvetten sonra okuma yazmayı öğrendiği savunulmuştur. Resûlullah'tan ümmî olarak bahsedilen nüzûl sırası itibarıyla 39. sıradaki A'râf sûresi ile "Kur'ân'dan önce okuryazar olmadığını" beyan eden 85. sıradaki Ankebût sûresinin kronolojik sıralaması göz önüne alınarak Resûlullah'ın nübüvvetten önce bilmediği, nübüvvetten sonra ise öğrendiği ve ümmîlik vasfının üzerinden kalktığı savunulmuştur.³³

Ziya Şen, makalesinde Resûlullah'ın Medine döneminin ortalarına doğru ileri düzeyde olmasa da okuma yazma öğrenmiş olduğunu savunmaktadır. Bu görüşüne dayanak olarak bir hususun altını çizmektedir. Ona göre Resûlullah'ın huzurunda vahiy kâtiplerinin Kur'ân'ı yazmasına, diğer ülkelere yazılan davet mektupları ve resmî yazışmalarına rağmen okuma yazmayı hiç öğrenmediğini iddia etmek hakikatle bağdaşmamaktadır. İkinci olarak Resûlullah'ın ashabını okuma yazma öğrenmeye teşvik edip kendisinin bu işi ihmal ettiğini söylemek mantıklı değildir. Üçüncü olarak Resûlullah'ın fetânet sıfatına sahip olması sebebiyle, ileri düzeyde olmasa bile Medine döneminin ortalarına doğru okuma yazmayı bellemiş olması makul ve mantıklı bir görüştür.³⁴

Bu maddeye ek olarak Resûlullah'ın nübüvvetten sonra okumayı bildiği fakat yazmayı ya öğrenmediği ya da öğrendiyse bile yazmadığı şeklinde bir görüş üzerinde de durulabilir. Zira nübüvvetten sonra Resûlullah'ın okumayı bildiğine dair deliller daha kuvvetli, yazmayı bildiğine ve yazdığının dair deliller daha zayıf görünmektedir. Fakat bu görüşü savunan herhangi bir çalışma tespit edilemedi.

³⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 7/504; Zürkânî, *Şerh alâl-Mevâhibi'l-Ledünniyye* (Beyrut: Darü'l-Kütüb-İlmiyye, 1996), 3/102; Kettânî, *et-Terâtibu'l-İdariyye*, 1/168.

³¹ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 7/503; Kâsimî, *Mehâsinu't-Te'vil*, 7/560.

³² İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ânî'l-Azim*, thk. Muhammed Hüseyin (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419), 6/258.

³³ İsmail Yörük – İsmail Şık, "Kelâm açısından Hz. Peygamberin Ümmîliği", *Dini Araştırmalar*, 7/19 (2004), 178.

³⁴ Ziya Şen, "Kur'ân'da Ümmî Kavramı Ve Hz. Peygamber'in Ümmîliği". *İslami İlimler Dergisi* 1/2 (Ekim 2006), 203-218.

1.4. Hz. Peygamber'in Nübüvvetten Önce ve Sonra Okuma Yazma Bildiğini, Fakat Önceki İlahi Kitapları Tedris Etmediğini Savunanlar

Çağdaş Tefsirlerde Hz. Peygamber'in ümmîliği: Muhammed Abid el-Câbirî örneği tezinin yazarı, Câbirî'nin bu iddiasını Resûlullah'ın okuma yazma bildiğine dair bazı hadislerle kanıtladığını ifade etmiştir. Yazar, Câbirî'ye katılarak ticaretle uğraşan Resûlullah'ın nübüvvetten önce ve sonra okuryazar olduğunu, bu durumun Kur'ân'ın mucizeliğini ve Allah tarafından indirilmesini nefyetmediğini savunmuştur. Zira ona göre okuma yazma bilen Arapların bile Kur'ân'ın benzerini getirmekten aciz olması, Kur'ân'ın benzeri bir kitap ortaya koymada okuma yazma bilmenin bir avantaj sağlamayacağına delâlet etmektedir.³⁵ Câbirî'ye göre ümmî kavramı Tefsir, Kelâm ve Dil âlimlerinin çoğunluğu tarafından “kendilerine ilâhî kitap indirilmeyen topluluklar” hakkında kullanıldığı kabul edilmektedir. Râgıp el-İsfahânî de Ferrâ'dan naklen “ümmîlerin, kendilerine ilâhî kitap indirilmeyen Arap milleti” olduğunu nakletmiştir. Ayrıca Câbirî, Arapların Arap olmayan tüm milletler için “acem” kavramı kullanması gibi, Yahudilerin, kendileri dışındaki tüm milletler için “ümmî” kavramını kullanmalarına benzetmiştir.³⁶

Hz. Peygamber'in Ümmîliği Meselesi adlı makalenin yazarı, Câbirî'nin *Kur'ân'a Giriş* adlı eserden istifade ederek aynı görüşü savunmuş hem Kur'ân'da hem de önceki ilâhî kitaplarda ümmî kelimesinin “okur-yazar olmayan” anlamında kullanılmadığını, aksine ilâhî vahye muhatap olmayan ve Ehl-i kitap grubuna dahil olmayan kişiler anlamına geldiğini belirtmiştir. Bununla birlikte Peygamber Efendimizin okur yazar olduğuna dair ikna edici bir delil bulunmadığını, fakat Hz. Peygamber'in Mekke standartlarında kültürlü bir insan olması sebebiyle okur yazar olmasının ihtimal dahilinde olduğunu söylemiştir. Nübüvvetten sonra Resûlullah'ın Kur'ân'ı kendisinin yazmayıp vahiy kâtiplerine yazdırmasını okuma yazma bilmemesine delil olmadığını, devlet başkanı olması vb. sebeplerle makul açıklamaların bulunduğunu savunmuştur. Ayrıca Resûlullah'ın bazı ayetleri bizzat yazdığına dair bazı rivayetlere değinmiştir.³⁷

Muhammed Âbid el-Câbirî'de nübüvvetin ispatı, i'câz ve ümmîlik adlı makalenin yazarı, nübüvvetin ispatı konusunda ümmîliğin merkeze alınmasının yanlış olduğu konusunda Câbirî'yle aynı kanaatte olduğunu ve müfessirlerin ümmîliği okuma yazma bilmemek

³⁵ Sibel Memiş, *Çağdaş Tefsirlerde Hz. Peygamber'in Ümmîliği: Muhammed Abid el-Câbirî örneği*, 82, 83, 86.

³⁶ Muhammed Abid el-Câbirî, *Kur'ân'a Giriş*, (İstanbul: Mana Yayınları, 2010), 118, 119, 130, 131; Sibel Memiş, “Çağdaş tefsirlerde Hz. Peygamber'in ümmîliği”, 70, 79, 80.

³⁷ Zeynel Abidin Aydın, “Hz. Peygamber'in Ümmîliği Meselesi”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (Nisan 2012), 287-307.

manasında kabul ettikleri için bunun aksine delâlet eden nasslar karşısında bocaladıklarını söylemiştir.³⁸

Sonuç itibarıyla bu iddia, Resûlullah'ın, gündelik işlerini ve alış-veriş vb. anlaşmalarını yapabilecek kadar basit düzeyde Arapça okuma yazma bilmeyi kastediyorsa, günümüzde de bu tür ümmîler okuryazar olarak kabul edilmezler. Bu durumda kavramsal bir tartışma yapılmış olmaktadır. Dolayısıyla Kur'ân'ın Allah katından indirildiğine dair şüpheye yol açmadığı müddetçe küfrü gerektirmez. Belki hataya ve yanlış anlaşılmaya yol açabilecek bir görüş olarak değerlendirilebilir. Zira ilgili ayette Resûlullah'ın okuma yazma bilmemesinin mutlak değil, “Tevrat vb. dinî metinleri okumadığı” şeklinde mukayyed olduğu iddia edilmiştir. Hâlbuki Tevrat İbranice dilinde olduğundan Resûlullah'ın Arapça bir kitap okuma ihtimali ortaya çıkabilir. Fakat ayette kitap ifadesi nefiy cümlesiyle kullanıldığı için umum ifade edeceğinden “وَمَا كُنْتَ تَتْلُوا مِنْ قَبْلِهِ مِنْ كِتَابٍ” “Bundan önce ister İbranice ister Arapça hiçbir dildeki kitaplardan okuyamadın” manasına gelmektedir. Bu durumda Resûlullah'ın bundan önce kitap düzeyindeki hem Arapça hem de diğer dillerdeki hiçbir kitabı okuyamadığı anlaşılır. Şayet kitap ile sadece Tevrat vb. Yahudilerin kitapları kastedilmiş olsaydı, kitap kelimesi nekra değil, marife olurdu.

2. Ümmî Kavramının Delâletindeki Zannilik Meselesi

Ümmü'l-kurâ olan Mekke'de dünyaya gelen, öncesinde kendilerine tedris edebilecekleri bir kitap gönderilmemiş ümmî bir kavim arasından seçilen Hz. Muhammed'e, Ümmü'l-kitap olan Kur'ân'ın indirilmesi sebebiyle ümmî kavramının delâletinin zanni olmasına ve bu kavramla Kur'ân'da ne kastıldığı konusunda icma meydana gelmemesine yol açmıştır.

Kur'ân'da ümmîlik kavramı altı ayette geçmektedir Bunlardan iki ayet müfred olarak Kur'ân'da (الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ)³⁹ şeklinde Peygamberimiz hakkında kullanılmıştır. Diğer dört ayette cemi' olarak (الْأُمِّيِّينَ) şeklinde kullanılmıştır. Bunlardan Cuma sûresindeki ayette⁴⁰ kuvvetle muhtemel Resûlullah'ın gönderildiği kavim olan ve önceden kitabı ve hikmeti bilmeyen davete muhatap olan ilk nesil ümmî olan Hicaz Arapları kastedilmiştir. Bakara sûresindeki ayet⁴¹ açıkça Ehl-i kitaptan ümmîler hakkında iken, Ali İmrân sûresi 20. ayet ya müşrik Araplar yada Ehl-i kitaptan ümmîler hakkındadır. Ali İmrân sûresi 75. ayette ise Ehl-i kitap,

³⁸ Erkan Baysal, “Muhammed Âbid El-Câbirî'de Nübüvvetin İspatı, İcâz Ve Ümmîlik”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (Aralık 2016), 123-156

³⁹ Bk. el-A'râf 7/157, 158.

⁴⁰ Bk. el-Cuma 62/2.

⁴¹ Bk. el-Bakara 2/78.

genel anlamda kendileri dışındaki, kendilerine ilâhî kitap indirilmeyen tüm insanları veya özel anlamda Ehl-i kitaptan olmayan müşrik Arapları ve Müslümanları kastetmişlerdir.⁴²

Hem önceki ilâhî kitaplarda hem de Kur'ân'da Resûlullah'ın ümmî bir peygamber oluşu çoğunlukla “okuma yazma bilmeyen ümmî” manasında anlaşılmıştır. A'râf sûresinde bu bilgiye şu şekilde işaret edilmektedir. “*Yanlarındaki Tevrat'ta ve İncil'de yazılı olarak buldukları ümmî olan nebi Resûle tabi olanlar..*”⁴³ Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), Katâde'den naklen Resûlullah'ın ümmî olarak vasıflanması hakkında iki görüş aktarmıştır. Birinci görüşte olanlar “Resûlullah yazmadığı için ümmîydi” derken, ikinci görüşte olanlar “Ümmü'l-kurâdan olduğu için ümmîydi” demiştir. Bu iki görüşü esas aldığımızda Resûlullah'ın nübüvvetten önce özellikle birinci anlamda Kur'ân'ın Allah tarafından indirildiği sabit oluncaya dek “*okur-yazar olmayan ümmî*” olduğunu, nübüvvetin ve mucizenin sabit olmasından sonra ise okuma yazmayı öğrenmiş olsa da “*Ümmü'l-kurâ'dan olan ümmî*” anlamında ümmîlik vasfının devam ettiğini söyleyebiliriz. Ayrıca İbnü'l-Cevzî, Tevrat'ta ve İncil'de Peygamberimizin şu şekilde vasıflandığını söylemiştir: “*أنه أُمِّي لا يقرأ ولا يكتب*” “*muhtakkak ki o, okumayan ve yazmayan bir ümmîdir.*”⁴⁴ Ancak İbnü'l-Cevzî'nin aktardığı bu cümle ümmîliğin iki tür olduğuna delâlet edecek şekilde sıfat mevsuf formunda anlaşılabilir. Dolayısıyla “*okur-yazar olmayan ümmîlik*” ile “*okur-yazar olan ümmîlik*” şeklinde iki tür ümmîlikten bahsedilebilir. Hatta bu ümmîlik, okuma veya yazmadan birinin ispatı ve nefyi ile 4 türe de ayrılabilir.

Özellikle Cuma sûresindeki ayette ümmîler ile Peygamber Efendimizin ilk etapta gönderildiği Mekkeliler kastedilmiş gibi görünse de ayetin içindeki betimleme Müslümanlara delâlet etmektedir. Zira “*O (Allah) ki ümmîlere kendi aralarından, onlara ayetlerini tilâvet eden, onları temizleyen, kitabı ve hikmeti öğreten bir Resûl gönderdi. Önceden onlar (hakikate karşı) apaçık bir dalâlet/şaşkınlık içindeydiler.*”⁴⁵ İmam Mâtürîdî'ye göre bu ayetin manası şu şekildedir. Allah, Resûlullah'ı daha öncesinde kitabı ve mahiyetini bilmeyen ümmî bir toplum içinde ümmî bir Resûl olarak gönderdi. Bu ümmîliği Resûlullah'ın risaleti için bir ayet, nübüvveti için bir delil kıldı. Çünkü Resûlullah, ümmî bir toplum arasında, yazmayan ve kitapları okumayan ümmî bir Resûl olmasına rağmen önceki ilahî kitaplardaki bilgileri içeren bir kitabı Ehl-i kitaba sununca, bu durum, Resûlullah'ın bu kitabı kendiliğinden uydurmadığına ve vahiy yoluyla öğrendiğine dair kuvvetli bir delil olmuştur. Ayrıca İmam

⁴² Bk. Âl-i İmrân 3/20, 75.

⁴³ A'râf, 7/157.

⁴⁴ Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesir fî İlmi't-Tefsir*, thk. Abdurrezzak el-Mehdi (Beyrut: Daru'l-kitabi'l-arabî, 1422), 2/160, 3/410.

⁴⁵ el-Cuma 62/2.

Mâtürîdî'ye göre bu ayette bahsedilen ümmîlerin Kitaba iman etmeyenler müşrik Araplar şeklinde tevil edilmesi fasit bir yorumdur. Onlara ümmî denmesinin sebebi Kitabı okumamaları ve az sayıdaki okuyan ve yazanların dışında ekseriyetinin yazmamalarındandır. Resûlullah'a ümmî denmesi de ona göre nübüvvetten önce hiçbir kitap okumayıp yazmaması sebebiyledir.⁴⁶ Ayrıca İslâm davetine yüz çevirenlere karşı Resûlullah'ın temel görevi "apaçık tebliğ"den ibaret iken, davete icabet eden Müslümanlara karşı diğer görevleri onlara ayetleri okumak, kitabı ve içerdiği hükümleri öğretmek ve ahlâkî temizliğe rehberlik etmektir. "Kendilerine kitap verilenlere ve ümmîlere (الْأُمِّيِّينَ) dedi: teslim oldunuz mu? Teslim olurlarsa hidayete ererler. Yüz çevirirlerse sana düşen ancak tebliğ etmektir."⁴⁷ Ayetteki "dalâlet" kelimesi inkar manasına değil de hakikate karşı bilgisiz olma haline işaret edebilir. Zira Resûlullah hakkında bu anlamda kullanılmıştır. "وَوَجَدَكَ ضَالًّا فَهَدَى" *"seni şaşkınlık içinde bulup (hakikati öğreterek) hidayete sevk etmedik mi?"*⁴⁸ İmam Mâtürîdî'ye göre Resûlullah hakkındaki bu ifade "kesbî ve ihtiyarî dalâlet" değil, kişinin annesinin karnından çıkarken yaratılış itibarıyla olan hiçbir şey bilmemesi anlamındaki cehalet kastedilmiştir. Fakat bu cehaletin zemmedilen kesbi cehalet değil yaratılış cehaleti ve bilgisizliği olduğunu söylemiştir. Ayrıca buradaki hidayet etme, hakikati öğretmek manasında kullanılmıştır.⁴⁹

Bakara sûresindeki "onlardan emânî dışında Kitabı bilmeyen ümmîler (الْأُمِّيُّونَ) vardır. Onlar ancak zannediyorlar"⁵⁰ ayette ümmîlik hakkında iki görüş nakledilmiştir. Birinci görüşün nispet edildiği Mücâhid'e buradaki ümmîlik okuma yazma bilmeyen anlamındadır. İkinci görüşün nispet edildiği İbn Abbâs'a göre bu ümmîleri tanıtıcı mahiyette gelen sonrasındaki "elleriyle kitabı yazan sonra da az bir pahaya onu satmak için "bu Allah katındandır" diyenlere yazıklar olsun"⁵¹ ayetiyle birlikte ele alındığında ümmîlerle, Allah'ın gönderdiği Resûlü ve indirdiği kitabı tasdik etmeyen fakat elleriyle kitap yazan kişiler kastedilmiştir.⁵² Buna göre ümmîlik "okuryazar olmayan ümmîlik" ve "okuryazar olan ümmîlik" şeklinde iki türdür. Bu da ümmîlik kavramını, delâleti zanni bir konuma çekmektedir. Bu tür bir ayırım "Okuryazar olan cahil" ile "okuryazar olmayan cahil" şeklinde cehalet kavramında da yapılmaktadır. Zira Ebu Cehil, Mekkeli müşrikler tarafından bilgili biri kabul edildiği için Ebu'l-Hakem lakabıyla anılırdı. İslâm dinine karşı gösterdiği cahilce tavrı sebebiyle cehaletin babası lakabıyla anılmıştır. Okuryazar ümmî ile okuryazar cahilin ortak

⁴⁶ İmam Mâtürîdî, *Tevilâtü'l-Kur'ân*, thk. Mecdi Beslûm (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005), 5/10.

⁴⁷ Ali İmrân 3/20.

⁴⁸ ed-Duhâ 93/7.

⁴⁹ İmam Mâtürîdî, *Tevilâtü'l-Kur'ân*, 10/561.

⁵⁰ el-Bakara 2/78.

⁵¹ el-Bakara 2/79.

⁵² Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed Maverdî, *en-Nüketü ve'l-Uyûn*, thk. Seyyid İbn Abdilmaksud (Beyrut: Daru'l-kütübi'l-ilmiyye, trs), 1/150

özelliği hakikati bildikleri halde zanna dayanarak bilmiyormuş gibi davranmalarındır. Ehl-i kitaptan olan ümmî grupla ilgili olan şu ayet buna delâlet etmektedir: “*Kitap verilenlerden bir fırka, beraberlerinde bulunani tasdik edici olarak Allah katından bir Resûl kendilerine gelince -bilmiyorlar gibi (كَانَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ) Allah’ın kitabını arkalarına attılar.*”⁵³ “Ehl-i kitaptan öylesi vardır ki ona bir kantar emanet etsen onu sana iade eder, öylesi de var ki ona bir dinar emanet etsen onun tepesine dikilmedikçe onu sana iade etmez. Bu, onların “ümmîler (الْأُمِّيِّينَ) hakkında aleyhimize bir yol yoktur” demelerinden dolayıdır. Bildikleri halde (وَهُمْ يَعْلَمُونَ) Allah üzerinden yalan söylerler.”⁵⁴ Ehl-i kitap olup Tevrat’taki hakikatleri bilen ümmîler, daha öncesinde kendilerine kitap verilmemiş olan ümmîler hakkında hakikati bilmiyorlarmış gibi bir tavır takınarak Allah’ın haram kıldığı bazı şeylerin kendilerine helal olduğunu iddia etmişler ve Allah’ın mutlak hükümlerini hevalarına göre takyid etmişlerdir.

Ehl-i kitaptan olan bu ümmîlerin “emânî” olarak bildikleri malumatları konusunda 4 farklı görüş vardır. İbn Abbâs ve Mücâhid’e göre “yalanlar” demektir. Katâde’ye göre hak etmedikleri şeyleri Allah’tan temenni etmek/ummaktır. Ferrâ ve Kisâî’ye göre “anlamadan tilâvet etmek” demektir. Dördüncü bir görüşe göre “takdir etmek” demektir.⁵⁵ Ehl-i kitaptan olan bu ümmîlerin temennileri ve iddiaları bir sonraki ayette açıklanmaktadır. *Dediler ki: “Ateş bize ancak sayılı bir kaç gün dokunacak.” Deki: Allah katından bir söz mü aldınız? Allah sözüne muhalefet etmez. Allah hakkında bilmediğiniz şeyleri mi söylüyorsunuz?*⁵⁶ Aynı temenni ve iddianın Ali İmrân sûresi 20. ayetin akabinde hatırlatılması dikkat çekicidir. Âl-i İmrân sûresi 20. Ayette (وَقُلْ لِلَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ وَالْأُمِّيِّينَ) “kitap verilenlere ve ümmîlere de” şeklindeki ifadede, ayetin siyak ve sibakı göz önüne alındığında, Ehl-i kitapla beraber bahsedilen, kendilerine ilim geldikten sonra kıskançlıklarından dolayı bir kısım hüccetleri çarpıtarak İslâm dini ve nübüvvet konusunda Resûlullah’la tartışan ümmîlerden kastın, müşriklerin olması muhtemel olsa da, bize göre Ehl-i kitaptan olan bu ümmîlerdir. Zira ayetin sonrasında “*kendilerine kitaptan nasip verilenleri (الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيبًا مِّنَ الْكِتَابِ) görmüyor musun? Aralarında hükmedilmesi için Allah’ın kitabına davet ediliyorlar sonra onlardan bir fırka sırtlarını dönerek gidiyorlar. Bu onların “ateş bize ancak sayılı birkaç gün dokunacak” demeleri ve iftira ettikleri şeylerin kendilerini dinleri hususunda aldatması sebebiyledir.*”⁵⁷ Ehl-i kitaptan olan ümmîlerden bu sefer kendilerine kitaptan pay verilenler şeklinde bahsedilmekte olup zanna dayalı benzer iddialarına ve temennilerine dikkat çekilmiştir.

⁵³ el-Bakara 2/101.

⁵⁴ Âl-i İmrân 3/75.

⁵⁵ Maverdî, *en-Nüketü ve'l-Uyûn*, 1/150

⁵⁶ el-Bakara 2/80.

⁵⁷ Âli İmrân 3/23, 24.

Şeytanın temennilerle (وَلَا مَنِّيَنَّهُمْ)⁵⁸ aldattığı ve hak yoldan saptırdığı müşriklere hitaben Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: “*Ne sizin temenniniz ne de Ehl-i kitabın temennisine göre değil. Kim bir kötülük işlerse onunla cezalandırılır.*”⁵⁹ Dolayısıyla ümmî kavramıyla ister Ehl-i kitaptan bir fırka ister müşrikler kastedilsin, okuma yazma bilse de okuyup yazdıkları şeylerin hakikatini anlayamayan ve zanlarına dayanarak Allah hakkında yalan söyleyen, hakikati bilmiyormuş gibi Allah’tan hak etmedikleri temennilerde bulunmak yerilmiştir. Temenni, hayır ve şer şeklinde iki kısma ayrılır. Hevaya tabi olan temenni şeytana aldanmaya yol açarken,⁶⁰ ilme tabi olan temenni ise hakikate sevk eder. Ümmîlik de temenni gibi nötrdür. İlme tabi olup hakkı temenni ederse övülür, hevaya tabi olup yalan yanlış temennilerde bulunursa yerilir.

İmam Mâtürîdî’ye göre ümmîlik kavramı okumayan ve yazmayan kişi manasında olup Peygamberimizin ümmîliği bu manadadır. Ancak Yahudilerden olan ümmîler, Tevrat’ı okumadıkları ve öğrenmedikleri için bunların dine dair bilgisi, din âlimlerinden duydukları zanni bilgilere dayanıyordu. Bu zanni bilgilere dayanarak Allah hakkında yalan iddialarda bulunuyorlardı.⁶¹ Ümmî bir topluluk olan Mekkelilere Kur’ân’ın indirilmesinin sebebi anlatılırken, önceki milletlerin yani Yahudi ve Hristiyanların tedrisatından mahrum olmaları ifade edilmiştir.⁶² Mekke müşriklerine Resûlullah Allah’ın ayetlerini tilâvet ettiğinde onlar “*bu ancak uydurulan bir iftiradır*” diyerek cahillik etmeleri üzerine Cenab-ı Hak böyle bir iddiaya nasıl ulaştıklarını sorgulamak için şöyle buyurmuştur: “*Biz onlara tedris edecekleri kitaplar vermedik. Senden önce onlara uyarıcılar da göndermedik.*”⁶³ Ümmî bir kavim olan Mekke müşriklerin de Müslümanlar ile mücrimlerin Allah katında denk olacağına dair batıl bir beklentileri ve temennileri vardı. Bunları da bir kitaptan tedris etmeden uyduruyorlardı.⁶⁴ Dolayısıyla ilâhî kitapları tedris etmedikleri için ümmî olan müşriklerin Kur’ân ayetlerinin hakikati yalanlama çabası ilme ve delile dayalı olmadığı, dolayısıyla boş ve batıl bir uğraş içinde oldukları açıktır. Tevrat’ı tedris eden Ehl-i kitap ise çocuklarını tanıdıkları gibi

⁵⁸ en-Nisa 4/119, 120

⁵⁹ en-Nisâ 4/123, 124.

⁶⁰ el-Hâc 22/52.

⁶¹ İmam Mâtürîdî, *Tevlâtü'l-Kur’ân*, 1/499.

⁶² “*Bu indirdiğimiz mübarek (bereketli) bir kitaptır. O halde ona tabi olun ve takvalı davranın ki, size merhamet edilsin. “Kitap bizden önceki ancak iki taifeye indirildi, biz de onların (kitaplarını) tedrisatlarından gafildik” demeyesiniz diye (size indirildi.)*” el-En’âm 6/155, 156.

⁶³ es-Sebe 34/43, 44.

⁶⁴ “*Muttakiler için Rabb’leri katında naim cennetleri var. Müslümanlara mücrimler gibi mi muamele edeceğiz? Size ne oluyor, nasıl hükmediyorsunuz? Yoksa orada (kitapta veya ahiret günü) tercih ettiğiniz şeylerin sizin hakkınız olduğuna dair tedris ettiğiniz size ait bir kitap mı var? Yoksa ne hükmederseniz sizin hakkınızdır diye kıyamet gününe kadar sürecek olan bizim üzerimizde yeminler mi var. Onlara sor. Onlardan kim bu konuda iddia sahibidir. Yoksa onların ortakları mı var? Şayet sadıklardan iseler ortaklarını getirsinler.”* (Kalem 68/34-40). Bakara sûresi 78. ve 79. ayetin simetriği gibi görünen Al-i İmrân sûresi 78 ve 79 ayetleri karşılaştırdığımız zaman ümmîlik meselesinin kitabı tedris etmekle ilişkilendirilmiş olduğunu görüyoruz.

Kur’ân’ın Allah’ın kitabı olduğunu, Hz. Muhammed’in ise Allah’ın Resûlü olduğunu biliyorlar, fakat kibirlerinden ve kıskançlıklarından dolayı inkar ediyorlardı. Ehl-i kitaptan ümmîler ise ilâhî kitaptan nasipleri olsa da tedrisatından ve hakiki tevilinden mahrum oldukları için ümmî sayılmış, cehaletlerinden ve atalarını körükörüne taklit ettiklerinden dolayı hakikati inkar etmişlerdir. Hudeybiye anlaşmasında “Allah’ın Resûlü Muhammed” ifadesine karşı çıkan müşriklerin temsilcisi “Biz senin Allah’ın Resûlü olduğunu kabul etseydik, seninle savaşmazdık. Sen Abdullah’ın oğlu Muhammed’sin” demesi⁶⁵ onların bu ümmîliklerinin tezahürüdür. Ehli kitap bile bile inkar ederken, müşrikler cehaletlerinden dolayı Resûlullah’ı inkar etmişlerdir.

Resûlullah’ın ümmî oluşunun da “tedrisatla” ilişkili olabileceğini gösteren ayetlerden biri En’am sûresinde geçmektedir. “*Sen ders aldın diyorlar diye ve bilen bir kavme onu açıklamak için bu şekilde ayetleri açıklıyoruz.*”⁶⁶ İlmi bir tedrisatı olmayan kişi ahlakı güzelse kimseye iftira etmez, ahlakı kötü ise bilerek veya bilmeden herkese iftira edebilir. Resûlullah en güzel ahlak üzere olduğundan dolayı onun ümmîliği, müşriklerin ümmîliğinden farklı olup Allah’ın ilmiyle indirilen Kur’ân’ın Allah’tan başkası tarafından indirilemeyeceğinin ve uydurulamayacağını en güçlü delillerinden biri olmuştur. Resûlullah’ın, ilmi bir tedrisatı olmadığını bildikleri için “ona ancak bir beşer öğretiyor” demişlerdir. Fakat Cenâb-ı Hak onların kastettiği kişinin dilinin a’cemî bir dilde olduğunu Kur’ân’ın ise apaçık Arapça bir dilde olduğunu söyleyerek onların bu batıl iddialarını reddetmiştir.⁶⁷

3. Resûlullah’ın Nübüvvetten Sonra Kitaptan Okumayı Bilmesi Meselesi

Mekke döneminde en son inen sûre olan Ankebût sûresinde belirtildiği gibi Resûlullah, Kur’ân’dan önce hiçbir kitabı okumamış ve eliyle yazmamıştı. Şayet öyle olsaydı hakikati iptal etmek isteyen Ehl-i kitap şüpheye düşer ve Allah’ın kitabı olan Kur’ân konusunda insanların zihinlerine şüphe tohumu atarak onları fitneye düşürmek isterlerdi. Kur’ân’da bu durum şöyle ifade edilmektedir: “*Sen ondan (Kur’ân’dan) önce hiçbir Kitaptan okumuyordun (وَمَا كُنْتَ تَتْلُو مِنْ قَبْلِهِ مِنْ كِتَابٍ), elinle de onu yazmıyordun (وَلَا تَخُطُّ بِيَمِينِكَ).* Öyle olsaydı o zaman (Allâh’ın sözlerini boşa çıkarmaya çalışan) iptalciler, kuşkulanırlardı.”⁶⁸ Bu ayette nübüvvetten önce Resûlullah’tan okuma ve yazmanın birlikte nefyedildiğini görüyoruz. Bu ayetin mefhumu olarak artık Resûlullah’ın Kur’ân’ı kitaptan okuduğu anlaşılabilir. Zira birince “bundan önce hiçbir makale okumuyordun” dediğimizde artık en azından bir makale

⁶⁵ Kettânî, *et-Terâtibu'l-İdariyye*, 1/168.

⁶⁶ el-En’am 6/105.

⁶⁷ en-Nahl 16/103.

⁶⁸ el-Ankebût, 29/48.

okuyor olduğu ima edilmiş olur. Dolayısıyla böyle bir ifade kalıbının geçmişi küllî olarak kesin bir şekilde nefyettiği, fakat şimdiki zamanı cüz’i olarak ispat etmekte olduğu söylenebilir. Kur’ân’da benzer ifade kalıplarının varlığını incelediğimiz zaman karşımıza şu ayet gelmektedir: “*Bu sana vahyettiğimiz gayb haberlerindendir. Sen de kavmin de bundan önce onları bilmiyordun (مَا كُنْتَ تَعْلَمُهَا أَنْتَ وَلَا قَوْمُكَ مِنْ قَبْلِ هَذَا)*.”⁶⁹ Bu ayetin mefhumundan “artık bu gaybî haberleri biliyorsunuz, öğrenmiş oldunuz” manası anlaşıldığı gibi, ilgili ayetin mefhumundan da “artık bazı kitapları (özellikle Kur’ân’ı) emrimizle mucizevi bir şekilde okuyabiliyorsun” anlaşılabılır. “*Biz vahyettiğimiz bu Kur’ân ile en güzel kıssaları sana anlatıyoruz. Bundan önce sen bunlardan habersizdin (وَإِنْ كُنْتَ مِنْ قَبْلِهِ لَمِنَ الْغَافِلِينَ)*.”⁷⁰ Ayetin mefhumu açısından “artık bunlardan habersiz değilsin” anlamı çıkar. Medine döneminde Resûlullah’a hitaben “*Emrimizden olan ruhu sana vahyettik. Sen kitap nedir iman nedir bilmiyordun (مَا كُنْتَ تَدْرِي مَا الْكِتَابُ وَلَا الْإِيمَانُ)*”⁷¹ denmesiyle min kablihi kaydı açıkça ifade edilmese bile bilme fiilinin muzari olması sebebiyle de Resûlullah’ın vahiyden önce ilmi hiçbir tedrisatla meşgul olmadığı, fakat Medine döneminde Allah’ın kitabı Kur’ân sebebiyle artık kitaba ve imana dair bilgi sahibi olduğu anlatılmaktadır.

Resûlullah’tan ümmî olarak bahseden A’raf sûresi nüzûl sırası itibariyle Ankebût sûresinden önce indirilmiştir.⁷² Hem A’raf sûresinden sonra Resûlullah’tan ümmî olarak bahseden başka bir ayet inmemiş hem de Ankebût sûresinde “*ondan (Kur’ân’dan) önce hiçbir kitap okumuyordun*” diyerek o anda okuyor olduğuna dair imada bulunulmuştur. Bazı âlimler zamansal bir sınırlamaya dikkat çekmektedir. Resûlullah Kur’ân’dan önce hiçbir dini kitap okumamış olup bundan sonra okumasını nehyeden herhangi aklî veya naklî kesin bir emir veya durum söz konusu değildir. Bazıları bu ayeti “bundan önce de” şeklinde algılayıp bundan sonraya da şamil kılmaya çalışmaktadır. Hâlbuki bu çıkarım ve değerlendirme ayetin ifadeleriyle ve sıyak-sibakıyla uyumlu değildir. Bu durumda “öncesinde de sonrasında da emir Allah’ındır (لِلَّهِ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَمِنْ بَعْدُ)”⁷³ ayetinde olduğu gibi bir uslubun kullanılması gerekirdi. Ayrıca geleceği de kapsayan bir haber olsaydı “*bu, sana vahyettiğimiz gayb haberlerindendir. Hangisi Meryem’e kefil olacak diye onlar kalemlerini atarken onların yanında değildin (وَمَا كُنْتَ لَدَيْهِمْ إِذْ يُنْفِقُونَ أَفْلَامَهُمْ)*”⁷⁴ ayetinde olduğu gibi min kablihi kaydı kullanılmazdı. Zira “*ondan (Kur’ân’dan) önce hiçbir kitap okumuyordun*” ayetinin

⁶⁹ Hûd 11/49.

⁷⁰ Yûsuf 12/3.

⁷¹ eş-Şûrâ 42/52.

⁷² Celaleddin Suyutî, *İtkân fî Ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Ebul-Fadl İbrahim (Kahire: el-Hey’etü’l-Misriyyeti’l-Âmme, 1394/1974), 1/97, 222

⁷³ Er-Rûm 30/4.

⁷⁴ Âl-i İmrân 3/44. Ayrıca bk. el-Kasas 28/86.

öncesinde Cenâb-ı Hak Peygamberimize hitaben اَتْلُ مَا أُوحِيَ إِلَيْكَ مِنَ الْكِتَابِ “Sana vahyedilen Kitabı (Kur’ân’ı) tilâvet et” buyurmuştur.⁷⁵ Bu ayette geçen kitaptan kastın Kur’ân olduğu beyan edilmiştir.⁷⁶ Aslında 48. ayetle uyumlu olarak “ondan (Kur’ân’dan) önce hiçbir kitaptan okumuyordun” ifadesiyle benzer kullanım söz konusudur. “Sana vahyedilen şeyi (Kur’ân’ı artık) kitaptan oku” şeklinde de anlaşılabilir. 45. ayetteki kitaptan okuma emrinin, “insanlara ve Ehl-i kitaba ezberden okumak” şeklinde olduğunu söyleyenlere, bu mananın 48. ayetteki benzer ifadeye uygulanabilip uygulanamayacağı sorulur. Bu durumda “sen bundan önce ezberden bir kitabı okumuyordun” şeklinde olacak ki bu ayetin maksasıyla uyuşmayacaktır. Benzer ifadeye farklı mana vermek için güçlü deliller gerekir. Zahiri muhal olmadığı müddetçe hakikatten mecaza gitmek Ehl-i sünnet akidesine aykırı bir usuldür.

Benzer bir emir Kehf sûresinde geçmektedir. وَاَتْلُ مَا أُوحِيَ إِلَيْكَ مِنْ كِتَابِ رَبِّكَ “Sana vahyedilen Rabbinin kitabını oku.”⁷⁷ Bu emirle artık Resûlullah’ın kendisine vahyedilen ayetleri, kitaptan okuması emredilmiş olmaktadır. Kehf sûresinin Mekkî mi Medenî mi olduğu konusunda ihtilaf vardır. Genellikle Mekkî olduğu söylene de, İbn Abbâs bir ayet haricinde bu sûrenin Medine’de indiğini söylemiştir.⁷⁸ Benzer bir ifade yapısı Hicretten bir yıl önce indirilen Yunus sûresinde geçmektedir. “(Ey Nebi!) Sen herhangi bir işte/halde (شأن) olsan, ona dair Kur’ân’dan okusan (وَمَا تَتْلُو مِنْهُ مِنْ قُرْآنٍ) ve herhangi bir amel işleseniz, o işe daldığınızda sizin üzerinizde şahitler idik. Göklerde ve yerde zerre miktarı hiçbir şey Rabbinden gizli kalmaz. Bundan daha küçük veya daha büyük ne varsa hepsi apaçık bir Kitaptadır (فِي كِتَابٍ مُبِينٍ).”⁷⁹ Fahreddin Râzî, Kur’ân ifadesinden önce geçen مِنْNE zamiriyle ne kastedildiğine dair üç görüş aktarmıştır. Birinci görüşe göre öncesinde bahsedilen iş kastedilmektedir. Kur’ân’ı tilâvet etmek Resûlullah’ın işlerindendi. Buna göre ayette Resûlullah’ın en önemli işinin Kur’ân’ı tilâvet etmek olduğuna dikkat çekilmiş olmaktadır. İkinci görüşe zamir, kendisinden sonra gelen Kur’ân’ın kendisine racidir. Kur’ân’ın toplamına Kur’ân dendiği gibi her bir parçası Kur’ândır. Buna göre mana “Kur’ândan okuduğun Kur’ân.” Üçüncü görüşe göre zamir Allah’a gitmektedir. Buna göre ayetin manası “Allah tarafından/katından indirilen Kur’ân’ı okuman” şeklinde olacaktır.⁸⁰ Bize göre zamir “Kitab”a da gidebilir. Buna göre “Kitaptan okuduğun Kur’ân” şeklinde olacaktır.

⁷⁵ el-Ankebût 29/45.

⁷⁶ İbn Ebi Hatim Râzî, *Tefsiru’l-Kur’âni’l-Azim*, thk. Esad Muhammed (Suudi Arabistan: Mektebetü Nezzar Mustafa el-Bâz, 1419), 9/3065.

⁷⁷ el-Kehf 18/27.

⁷⁸ Abdulkâhir Cürcânî, *Dercü’-d-dürer fi Tefsiri’l-âyi ve’s-süver*, thk. Muhammed Edib (Ürdün: Darul-fikr, 1430/2009), 2/236.

⁷⁹ Yunus 10/61.

⁸⁰ Fahreddin Râzî, *Mefâtihi’l-Gayb*, 17/227, 228.

Hicretten sonra Medine dönemine geldiğimizde Beyyine sûresindeki ayet dikkatimizi çekmektedir. “*Ehl-i kitaptan ve müşriklerden inkar edenler, kendilerine beyyine gelinceye dek, (inkarlarından) ayrılacak değildir. Allah katından olan Resûl, tertemiz sahifeleri okur (رَسُولٌ مِنَ اللَّهِ يَتْلُو صُحُفًا مُطَهَّرَةً)*. Onda dosdoğru kitaplar vardır.”⁸¹ Tefsircilere göre bu ayette Hz. Muhammed’in tertemiz sahifelerden oluşan Kur’ân’ı tilâvet ettiği anlatılmaktadır. İmam Mâtürîdî’ye göre bu ayette Kur’ân ifadesi yerine sahifeler denmesinin sebebi, önceki kitapları ve sahifeleri içinde barındırmasıdır.⁸² Buna göre Resulullah vahiy kâtiplerine yazdırmış olduğu sahifeleri artık okuyup kontrol ettiği söylenebilir.

Resûlullah’ın nübüvvetten sonra yazdığını savunan tabiin âlimlerinden Yunus b. Meysere’ye göre Resûlullah, Uyeyne b. Hısn ile gönderilmek üzere Hz. Muaviye’ye bir sahife yazdırmıştır. Uyeyne, “içeriğinde ne yazdığını bilmediğim bir sahifeyle bir kavme nasıl giderim” diyerek kendisi hakkında kavmine yazılan sahifenin içeriğiyle ilgili soru sorunca Resûlullah sahifeyi aldı, ona baktı (فَأَخَذَ رَسُولُ اللَّهِ صَحِيفَتَهُ فَنَظَرَ فِيهَا) sonra da “sana emrettiğim şeyleri yazdı” demiştir.⁸³

İbn Mace’nin *Sünen*’inde Enes b. Malik’ten aktarılan bir rivayete göre Resûlullah, İsra gecesi cennet kapısında “sadaka on misliyledir. Borç vermek on sekiz misliyledir” anlamında bir yazıyı görüp aktarmıştır. Rivayetin zahirinden Resûlullah’ın cennetin kapısındaki yazıyı görüp okuduğu anlaşılmaktadır. Zira Resûlullah, borç vermenin sadakadan neden faziletli olduğunu Cebrail’e sormuştur. Cebrail de “dilenci bazen yanında bir şeyler olduğu halde dilenir. Borç isteyen iste ancak ihtiyacından dolayı borç ister” şeklinde cevap vermiştir. Şuayb Arnavut bu rivayetin senet olarak uydurma değil zayıf olduğunu belirtmiştir.⁸⁴ İsra olayının hicretten önce Ankebut sûresinden sonra gerçekleşmesi konumuzla uyumlu görünmektedir.

A’lâ sûresinde سَنُقْرُكَ فَلَا تَنْسَى ayeti “sana okutacağız. Unutmayacaksın”⁸⁵ buyurulmuştur. Aslında bu ifade zahiri itibarıyla zımnen “şu anda sahifeleri okuyamıyorsun. Fakat yakın gelecekte sana sahifeleri okutacağız. Endişelenme, unutmayacaksın” denmiş olabilir. Fakat İmam Mâtürîdî, Resûlullah o sırada okuma yazma bilmediğinden, “sana Kur’ândan vahyettiğimiz şeyleri sende muhafaza edeceğiz/sana ezberleteceğiz” şeklinde tevîl

⁸¹ el-Beyyine 98/2, 3.

⁸² İmam Mâtürîdî, *Tevilatü'l-Kur’ân*, 10/590. A’lâ sûresinin sonunda ilgili ayetlerin Hz. İbrahim’in ve Hz. Musa’nın sahifelerinde bulunduğu anlatılmaktadır. Bk. el-A’lâ 87/18, 19.

⁸³ İbn Zenceveyh (ö. 251/865), *el-Emvâl li İbn Zenceveyh*, thk. Şakir Zeyb Feyyâz (Suudi Arabistan: Merkezül-Melik Faysal, 1406/1986), 2/621; Muhammed b. Hüseyin el-Âcurrî (ö. 360/971), eş-Şerî’a, thk. Abdullah b. Ömer (Riyad: Darul-vatan, 1420/1999), 5/2454; Beyhâkî, *es-Sünenü'l-Kebîr*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin (Beyrut: Merkezi Hicr, 1432/2011), 13/427; İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, 7/504.

⁸⁴ İbn Mâce, “Ebvâbu’s-Sadaka”, 19. (Hadis no. 2431); Taberânî, *el-Mü’cemü'l-Evsât*, thk. Abdulmuhsin b. İbrahim vd. (Kahire: Daru'l-Harameyn, tr), 7/16.

⁸⁵ el-A’lâ 87/6.

etmiştir. Resûlullah'ın kendisine vahyedilen ayetleri ezberlemesinin risaletine delâlet ettiğini söylemiştir. Kendisine vahyedilenleri bir kerede ezberlemesinin nübüvvetin ayetlerinden (mucizelerinden) olduğunu belirtmiştir.⁸⁶ Zemahşerî de Resûlullah'ın okumayan ve yazmayan bir ümmî olduğunu hatırlatarak “onu ezberleyecek ve onu unutmayacak” şeklinde tevîl etmiştir.⁸⁷ Fakat Fahreddin Râzî, bizim anladığımız manaya benzer bir anlamın muhtemel olduğuna dikkat çekmiştir. Ona göre ayetin anlamı şöyle olabilir. “Birincisi, sana okumayı (kıraati) ilham ederek seni kârî kılacağız (سَنَجْعَلُكَ قَارِئًا بِأَنْ نُّلْهِمَكَ الْقِرَاءَةَ). Okuduğunu unutmayacaksın. İkinci olarak bu ayet iki açıdan bir mucizeye delâlet etmektedir. Öncelikle böyle uzun bir kitabı ümmî bir insanın herhangi bir ders, tekrar ve yazma eylemi olmadan ezberlemesi harikulade bir durumdur. Hem de bu sûre, Mekke’de ilk inen sûrelerden olup gelecekte meydana gelecek olan garip ve acaip harikulade bir işten/durumdan haber vermektedir. Bu da vuku bulmuş olup gaybi bir haber ve mucizedir.”⁸⁸ Mekke’nin ilk yıllarında inen Kıyame sûresinde de bu ayete benzer gaybi bir haber verilmektedir. “Onu (ezberlemek için) ecele edip dilini hareket ettirme. Onu (kalbinde) toplamak ve onu okutmak (جَمْعُهُ وَفُرْآنُهُ) Biz’e aittir. Biz onu okuduğumuzda onun okunuşuna tabi ol. Sonra onu beyan etmek Biz’e aittir.”⁸⁹

Okuma yazma bilmeyen veya namaz kılan bir kişi hafızadan Kur’ân’ı kıraat eder. Kıraat, hafızadan olabileceği gibi kitaptan harfleri takip ederek de olabilir. Kitaptan kıraatin yazılı bir malzemeyi yüzünden okumak manasında kullanılabildiğine dair şu ayetler delildir. Mekkeli müşrikler iman etmek için Peygamberimizden bazı mucizeler getirmesini talep ediyordu. Öyle ki göğe çıkmasını ve oradan okuyabilecekleri bir kitap (كِتَابًا نَفْرُوهُ) getirmesini istiyorlardı.⁹⁰ Mahşer’de اِقْرَأْ كِتَابَكَ “kitabını oku”⁹¹ denmesi de buna delildir. Ayrıca kitabı sağ tarafından verilen “alın kitabımı okuyun (اقْرَءُوا كِتَابِيهِ)” diyecek.⁹² “Senden önce kitabı okuyanlara (يَقْرَءُونَ الْكِتَابَ) sor.”⁹³

Bazı rivayetlere göre Peygamberimiz “Mushaf” kavramını kullanarak Kur’ân’ı ezberden okumak yerine mushafa bakarak okumanın daha faziletli olduğunu söylemiştir. “Adamın mushafsız olarak Kur’ân’ı okuması bin derecedir. Mushaftan okuması (وَقِرَاءَتُهُ فِي الْمُصْحَفِ)

⁸⁶ İmam Mâtürîdî, Tevilâtü'l-Kur’ân, 10/503.

⁸⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hakâiki Gavâmidî’t-Tenzil* (Beyrut: Darul-Kütübîl-Arabi, 1407), 4/738.

⁸⁸ Fahreddin Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 31/130.

⁸⁹ El-Kıyame 75/16-19.

⁹⁰ el-İsrâ 17/93.

⁹¹ el-İsrâ 17/14. Ayrıca bz. el-İsrâ 17/171;

⁹² el-Hakka 69/19.

⁹³ Yunûs 10/94.

buna ek olarak 2000 derecedir.⁹⁴ Beyhâkî'nin zayıf bir isnadla naklettiği bir hadise göre Peygamberimiz şöyle buyurmuştur: “Gözlerinize ibadetten payını verin.” Gözlerin ibadetten payının ne olduğu sorulunca Peygamberimiz şöyle cevap vermiştir: “*Mushafa bakmak (النَّظَرُ فِي الْمَصْحَفِ)*, onda tefekkür etmek ve harikulade yönlerinden ders almaktır.”⁹⁵

Kur’ân’da ayetleri tilâvet etmek denince ezberden tebliğ etmek anlaşılır. Fakat kitabı tilâvet etmekten bahsedilince kitaptan okumak da anlaşılabilir. Ehl-i kitaptan bir kısmının secde halinde Allah’ın ayetlerini tilâvet ettikleri (يَتْلُونَ آيَاتِ اللَّهِ آنَاءَ اللَّيْلِ وَهُمْ يَسْجُدُونَ) bahsedilince ezberden okumak olduğu nettir.⁹⁶ Yine Ehl-i kitap, kitabı tilâvet ettiği halde (وَهُمْ يَتْلُونَ الْكِتَابَ)⁹⁷ birbirlerinin hiçbir şey üzerinde olmadığını söylediğinde, ayrıca قُلْ فَاتْلُوا بِالتَّوْرَةِ فَاتْلُوهَا “*Tevrât’ı getirin. Onu tilâvet edin*”⁹⁸ ayetinde kitabı tilâvet etmenin kitabı yüzünden okumak olduğu da net olarak anlaşılmaktadır. Tilâvet, ayın güneşi takip etmesi ve tabi olması, ayın nurunun güneşin ziyasından iktibas etmesi gibi müminin Allah’ın indirdiği Kitaba ittiba etmesidir. Râgıb el-İsfehânî’ye göre tilâvet kavramı Kur’ân’da özellikle Kur’ân’a ittiba etmeye mahsus bir anlama vurgu yapmak için kullanılmıştır.⁹⁹ Kıraat, sesleri ağızda toplayıp telaffuz etmektir. Kitâbet ise satırlarda harfleri ve kelimeleri toplamaktır. Allah’ın ayetlerine, genel olarak dillerle tilâvet edildiği için Kur’ân, kalemlerle tedvin edildiği için de Kitap ismi verilmiştir. Arapça’da كَتَبَ kelimesi “bir araya getirmek” anlamına gelir. Dolayısıyla Kitap, bir araya getirilerek yazılan şey için bir isim olmuştur.¹⁰⁰ Kur’ân kavramı Allah’ın ayetlerinin sadırlarda toplanıp korunmasına, kitap kavramı ise Allah’ın ayetlerinin satırlarda toplanıp muhafaza edilmesine delâlet etmektedir.¹⁰¹ Kur’ân için kitap kelimesinin ilk kez hangi sûrede kullanıldığını tespit edemesek de Mekke döneminde kullanılmaya başlandığı kesin olup Resûlullah’ın Mekke döneminin sonlarına doğru mucizevî olarak Allah’ın kitabını ve sayfeleri okumaya başladığı anlaşılmaktadır.

⁹⁴ Taberanî, *el-Mu’cemu’l-Kebir* (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1415/1994), 1/221; Beyhakî, *Şuabu’l-İman*, thk. AbdulAlî Abdulhamid (Riyad: Mektebetü’r-Rüşd lin-Neşr ve’t-Tevzi’, 1423/2003), 3/506, 507.

⁹⁵ Beyhakî, *Şuabu’l-İman*, 3/509.

⁹⁶ Bk. Âl-i İmrân 3/113.

⁹⁷ Bk. el-Bakara 2/113. Kitabı tilâvet etmekten bahseden ayetler için bz. el-Fâtır 35/29; el-Bakara 2/121.

⁹⁸ Âl-i İmrân 3/93.

⁹⁹ Râgıb el-İsfehânî, *el-Müfredât fî Garibi’l-Kur’ân*, thk. Safvân Adnân (Beyrut: Daru’l-Kalem, 1412), 1/167

¹⁰⁰ İbn Manzûr, *Lisanu’l-Arab* (Beyrut: Darus-Sadîr, 1414), 1/698, 10/395.

¹⁰¹ M. Suat Mertoğlu, “Vahiy Katibi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/447; Abdurrahman Ömer M. İsbîndârî, *Kitâbetü’l-Kur’âni’l-Kerîm fî’l-Ahdi’l-Mekkî*, (Beyrut: ISESCO, 1423/2002), 42, 46.

4. Resûlullah'ın Nübüvvetten Sonra Yazması Meselesi

Mekke döneminin yaklaşık onuncu yılında inen Furkan sûresinde Resûlullah'ın okuma yazma bilmediğine dair müşriklerin şu ifadesi aktarılmaktadır: “Dediler ki: Öncekilerin masalları. Onları yazdırdı (اُكْتَبَتْهَا). Onlar sabah akşam kendisine okunup duruyor (تُكَلَّمُ عَلَيْهِ).”¹⁰² Kur’ân, Resûlullah tarafından vahiy kâtiplerine yazdırılıyor ve sabah akşam vahiy kâtipleri tarafından Resûlullah’a okunuyordu. Mekke’de vahiy kâtiplerinin sayısı azdı. Kendilerine daha önce ilâhî kitaplar ve peygamberler gönderilmediğinden, Kureyş halkı okuma yazmaya ihtiyaç duymadığı ve ezberleri kuvvetli olduğu için genel olarak okuma yazma bilenlerin sayısı azdı. Hatta Belâzurî (ö. 279/893), bu sayının Mekke’de Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Ebu Ubeyde b. Cerrâh gibi sahâbîlerin isminin zikredildiği 17 kişiden ibaret olduğunu aktarmıştır. Medine’de de Evs ve Hazreç kabilesi arasında Arapça yazanların az olduğu Sa’d b. Ubade, Ubeyy b. Ka’b, Zeyd b. Sâbit ve Münzir b. ‘Amr’dan oluşan 4 kişinin Arapça yazmayı bildiğini, bunların dışında sayılı 6 kişinin ise hem Arapça’yı hem de Aramice’yi yazmayı bildiğini belirtmiştir.¹⁰³ Medine döneminde vahiy kâtipliği, ashabı suffa vb. birçok etkenle, Resûlullah'ın okuma yazmayı teşvikiyle müslüman toplumun yarısından çoğu okur yazar olmuştur.

4.1. Resûlullah'ın Nübüvvetten Sonra Kitâbet İlmini Bilip Öğrettiğine Dair Rivayetler

Hamidullah, Resûlullah döneminde Mekke yakınlarında bulunan Huzeyl kabilesinde mekteplerin olduğundan, küçük çocukların öğrencilere ait kalem ve mürekkep kaplarıyla oynadığından hayretle bahsetmektedir. Mekkelilerden tevarüs edilen yazı stiliyle Resûlullah'ın inen vahyi tespit ettirdiğini, fakat bu yazı şeklinin ve tarzının ihtiyacı tam anlamıyla karşılamadığını belirtmiştir. Arapçadaki 28 çeşit ses kalıbına karşılık o sırada 22 harflik alfabe olduğunu söylemiştir. Bu da el yazılarını okumayı zorlaştırıyordu. Ona göre Hz. Muhammed, yetim olarak büyümesi sebebiyle okuma-yazma öğrenme imkanı bulamamış, fakat Hudeybiye anlaşmasıyla ilgili olarak “yazması iyi derecede olmadığı halde yazdı” rivayetine dayanarak daha sonraki yıllarda yazıyı bir miktar tanıma imkanına kavuştuğunu savunmuştur. Yazısı güzel olmasa da fetânet sıfatıyla muttasıf olan Resûlullah'ın Araplar arasında kullanılan alfabeyi ve yazım tarzını bizzat geliştirip mükemmelleştirmekle meşgul olduğunu savunan Hamidullah, benzer harf işaretlerinin birbirinden ayrılmasını sağlamak ve tedvin ihtiyacını karşılamak için noktalama ve harekeleme usûlünü düşünüp bulan kişinin

¹⁰² el-Furkân 25/5.

¹⁰³ Ahmed b. Yahya Belâzurî, *Futûhu'l-Büldân* (Beyrut: Daru ve Mektebetül-Hilal, 1988), 453, 453.

bizzat Resûlullah olduğunu söylemiştir. Resûlullah'ın bu çabasının ve faaliyetinin izlerinin bugün resmi Mısır mushaflarında görülebileceğini belirtmiştir.¹⁰⁴

Mekke'nin fethinden sonra Miladi 630 yılında müslüman olan vahiy kâtiplerinden Muâviye'ye Resûlullah'ın, besmelenin harflerini nasıl yazması gerektiğine dair açıklaması kitâbet konusunda Resûlullah'ın güzel şekilde yazmayı öğretecek derecede yazıya vakıf olduğuna delâlet etmektedir. Resûlullah şöyle buyurmuştur: “(Ey Muâviye!) Mürekkebi iyi ayarla. Kalemî düzgün kes. Be harfini güzel belirt. س Sin harfini ب be harfinden ayır. Besmeleyi yazdığında س sin harfini belli et. م Mim harfinin gözlerini doldurma. الله kelimesini güzel yaz. الرَّحْمَن kelimesini uzatarak yaz. الرَّحِيم kelimesini güzel yaz. Sizden birisi besmeleyi yazacağı vakit الرَّحْمَن kelimesindeki م mim ve ن nun harflerinin arasını uzatsın”.¹⁰⁵ Kâdî İyâz'a göre (ö. 544/1149) ise Resûlullah'a dünyaya dair her şeyin ilmi verilmiştir. Ayrıca Resûlullah'ın kitâbet ilmine dair yazı harflerini ve güzel yazıyı bildiğine dair rivayetler ulaşmıştır. Dolayısıyla yazmadan men edilmiş olsa bile kitabet ilmini bilmekle rızıklanması uzak ihtimal değildir.¹⁰⁶ Kitabet ilmini bilmek yazmayı zorunlu kılmaz. Yazmamak da kitabet ilmini bilmemeyi zorunlu kılmaz. Ayrıca Kâdî İyâz nübüvvetten sonra yazmadan men edildiğine dair kesin bir delilden bahsetmemiş, sadece böyle bir ihtimal olsa bile bu nehyin kitabet ilmini bilmesine engel olmayacağına dikkat çekmiştir.

4.2. Resûlullah'ın Yazdığına Dair Bazı Rivayetler

Resûlullah'ın vahiyden önce okuma yazma bilmemesi, vahiyden sonra Arapça okuyup yazmayı öğrenmesine engel değildir. Bu bakış açısına göre Resûlullah'ın okuma yazma bilmemesi vahiyden önceyle mukayyettir. Resûlullah'ın yazdığına dair birçok rivayet nakledilmiştir. Ancak bu tür rivayetler Resûlullah'ın vahiyden sonra okuma yazma öğrenmediğini savunan âlimler tarafından Resûlullah'ın bunları sahâbîsine yazdırmış olduğu şeklinde tevil edilmiştir. Buhârî'nin rivayetine göre Resûlullah, şu ifadeyi yazmıştır: “ هذا ما وَلَيْسَ يُحْسِنُ يَكْتُبُ ”¹⁰⁷ İmâm Buhârî bununla ilgili olarak “iyi yazamadığı halde”¹⁰⁸ kaydı düşmüştür.

¹⁰⁴ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 2/ 761, 762, 765.

¹⁰⁵ Celaleddin Suyûtî, *el-Fethul'l-Kebir fî Dammi'z-Ziyade ilâ Câmîs-Sağîr*, thk. Yusuf en-Nebhânî (Beyrut: Darul-Fikr, 1423/2003), 1/142; Celaleddin Suyûtî, *ed-Dürri'l-Mensûr*, (Beyrut: Daru'l-Fikr, trs), 1/28. İrfan Aycan, “Muaviye b. Ebi Süfyan”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 30/330.

¹⁰⁶ Aliyyü'l-Kârî, *Şerhu's-Şifa li Kâdî İyâz*, (Beyrut: Darul-Kütübil-İlmiyye, 1421), 1/727, 728; İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 7/504; Kettânî, *et-Terâtibu'l-İdariyye*, 1/158. Kâdî İyâz'ın ifadesi şöyledir: “(أنه عليه الصلاة والسلام كتب) أي بيده (فلا يبعد أن يرزق علم هذا ويمتنع الكتابة، والقراءة)”

¹⁰⁷ Buhari, “Kitabu's-Sulh”, 6.

¹⁰⁸ Buhari, “Kitabu'l-Meğâzî”, 45.

Kırtas olayı olarak bilinen meşhur meselede Resûlullah kendisinden sonra ümmetin dalaletine düşmemesi için kendisine kağıt kalem getirilmesini isteyerek demiş ki: “*Bana bir kitap getirin. Size bir yazı yazayım (أَكْتُبْ لَكُمْ كِتَابًا)*. Ondan sonra ebediyyen dalaletе düşmeyesiniz.”¹⁰⁹ Orada bulunanlardan bazıları da “*getirin. Nebi, size bir yazı yazsın (يَكْتُبْ لَكُمْ)*”¹¹⁰ diyerek yazmanın faili olarak Resûlullah’ın zikredilmesi, Resûlullah’ın vefatından sonra yazmasının gayet tabii karşılandığı şeklinde anlaşılabilir.

Resûlullah’ın birçok mektup yazdığı nakledilmiştir. Hatta Makrizî’nin belirtildiğine göre Bilal b. Hâris’in evladı, kendilerine Ceride’de bir iktaâ verildiğine dair Resûlullah’ın mektubunu Ömer b. Abdulaziz’e getirmiş. Ömer onu öpüp açmış, gözlerine sürmüştür.¹¹¹

Ibn Sa’d el-Basrî’ye (ö. 230/845) ait *et-Tabakatü’l-Kübrâ* adlı eserde Resûlullah’ın Hicretin 7. yılında Habeş kralı Neçâşî’yi İslâm’a davet için ona bir mektup yazıp (كَتَبَ رَسُولُ اللَّهِ) mektubu Amr b. Umeyye ile gönderdiğini aktarılmıştır.¹¹² Aynı eserde Hişam b. Muhammed b. Sâib el-Kelbî’den naklen Resûlullah’ın Fucey’e müslüman olması için yazdığı bir mektup (كَتَبَ رَسُولُ اللَّهِ لِلْفَجِيعِ كِتَابًا) aktarılmıştır.¹¹³ Hem Urve b. Zubeyr’den hem de Abdulhamid b. Cafer babasından naklen Resûlullah’ın, Bahreyn halkına içlerinden 20 adam göndermeleri için bir yazı yazdığını (كَتَبَ رَسُولُ اللَّهِ) aktarmıştır.¹¹⁴ Enes b. Malik’ten naklen Resûlullah’ın Kayser veya Rum’a mühürsüz bir mektup yazdığı (كَتَبَ رَسُولُ اللَّهِ), kralların mühürsüz yazıları okumadığı kendisine söylenince Resûlullah’ın, üzerinde “مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ” yazılı gümüşten bir mühür edindiği haber verilmiştir.¹¹⁵ İbn Ebi Hüseyin’den nakledildiğine göre Resûlullah, Süheyl b. ‘Amr’a şunu yazmış (كَتَبَ رَسُولُ اللَّهِ): “Bize Zemzem suyundan gönder. Bizi unutma” demiştir.¹¹⁶ Kabîsa b. Zueyb’den naklen Resûlullah’ın Huza’a b. Bedil’e yazdığı (كَتَبَ رَسُولُ اللَّهِ) uzunca İslâm’a davet mektubu rivayet edilmiştir.¹¹⁷ Mücalid b. Sa’îd’ten naklen dedesine Resûlullah’ın yazmış olduğu (كَتَبَ رَسُولُ اللَّهِ) ve yanlarında bulunan besmele ile başlayan yazıyı gösterdiği (وَهَذَا كِتَابُهُ عِنْدَنَا) nakledilmiştir.¹¹⁸ Resûlullah Yemen

¹⁰⁹ Buhârî, “Kitabu’l-İ’tisam bil-Kitap ves-Sünne”, 26; Müslîm, “Kitabu’l-Vasiyye”, 5.

¹¹⁰ Buhârî, “Kitabu’l-Merdâ”, 17; Müslîm, “Kitabu’l-Vasiyye”, 5.

¹¹¹ Kettânî, *et-Terâtibu’l-İdariyye*, 1/170.

¹¹² Ebu Abdullah Muhammed b. Sa’d Basrî, *et-Tabakatü’l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkadir Ata (Beyrut: Darul-Kütübî’l-İlmiyye, 1410/1990), 1/162.

¹¹³ Ibn Sa’d, *et-Tabakatü’l-Kübrâ*, 1/232.

¹¹⁴ Ibn Sa’d, *et-Tabakatü’l-Kübrâ*, 1/238, 6/80.

¹¹⁵ Ibn Sa’d, *et-Tabakatü’l-Kübrâ*, 1/365.

¹¹⁶ Ebu Abdullah Muhammed b. Sa’d Basrî el-Bağdadi, *el-Cüzü’l-Mütîm li Tabakati İbn Sa’d*, thk. Abdulaziz Abdullah (Taif: Mektebetüs-Sıddık, 1416), 434.

¹¹⁷ Ibn Sa’d, *el-Cüzü’l-Mütîm li Tabakati İbn Sa’d*, 602.

¹¹⁸ Ibn Sa’d, *el-Cüzü’l-Mütîm li Tabakati İbn Sa’d*, 846.

halkına içinde ferâiz, sünen ve diyetlerin yazılı olduğu bir kitabe yazmıştır. Ayrıca Resûlullah'ın Rum kralı Herakleous'a da bir davet mektubu yazdığı belirtilmiştir.¹¹⁹

Resulullah'ın Hudeybiye'de eliyle yazdığını savunan¹²⁰ İbn Şebbe el-Basrî (ö. 262/876) *Târihu'l-Medine* adlı eserinde ilginç bir rivayete yer vermiştir. “Hz. Osman, Mushafları topladıktan sonra, Abdullah b Zübeyr'i (ö. 73/692), Hz. Âişe'ye gönderdi ve Hz. Âişe'nin yanında bulunan Resûlullah'ın yazdığı Kur'an sayfelerini getirterek (فَجُنْتُ بِالصُّحُفِ الَّتِي كَتَبَ فِيهَا (رَسُولُ اللَّهِ), topladıkları Mushafları gözden geçirdiler ve onunla karşılaştırdılar.”¹²¹ Resûlullah'ın yazmasından bahseden bu vb. rivayetler genellikle mecazî olarak kabul edilmiş ve “Resûlullah yazdırdı” şeklinde anlaşılmıştır. Zira bu durum başka bir rivayette açık şekilde belirtilmiştir: “Hz. Osman, insanların farklı harf yani lehçelerden dolayı ihtilafa düşmeye başladıklarını görünce, Kur'an'ı asıl indirildiği Kureys lehçesiyle onu çoğaltmak için Hz. Âişe'ye birini gönderip onun yanında bulunan, Resûlullah'ın bizzat ağzından yazılan Kur'an'ın içinde bulunduğu deriyi (بِالْأَدَمِ الَّذِي فِيهِ الْقُرْآنُ الَّذِي كَتَبَ عَنْ فَمِ رَسُولِ اللَّهِ) talep etmiştir.”¹²² Resûlullah'ın miras bıraktığı ve Hz. Aişe annemizin odasında emanet edilen sahifelerden oluşan bu mushaf¹²³ ile ilgili Hâris el-Muhâsibî *Fehmu's-Sünne* adlı eserinde şöyle demiştir: “Kur'an'ın yazılması, bidat değildir. Hz. Peygamber, Kur'an'ın yazılmasını emretmişti. Fakat deri, kürek kemiği, hurma yaprağı vb. farklı yazı malzemelerine kaydedilmişti. Hz. Ebubekir, onların bir yerden başka bir yere istinsah edilerek yazılmasını (farklı malzemelerde bulunan bu ayetlerin bir tek malzemeye yazılarak aktarılmasını) emretti. Bu durum, üzerine Kur'an yazılı olan varakların yayılmış vaziyette Hz. Peygamber'in evinde bulunması anlamındadır. Hz. Ebubekir, herhangi bir parçası kaybolmasın diye onları toplayıp bir iple bağladı.”¹²⁴ Mushafın çoğaltılmasında dört kişilik heyet arasında bulunan Abdullah b. Zübeyr'e nispet edilen her iki rivayete göre Kur'an'ın, tek harf olan Kureys lehçesiyle Resûlullah döneminde sadece sadırlarda değil aynı zamanda satırlarda da deriler üzerine sahifeler şeklinde yazılı olarak toplanmış olduğu anlaşılmaktadır.

Dikkat çekici olaylardan birisi Abdullah b. Vehb'in (ö. 197/813) *el-Câmî Tefsîru'l-Kur'an* adlı eserinde aktardığı şu olaydır. İnsanlar Beyyine sûresindeki “لَمْ يَكُنِ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ” ayetinin kıraati konusunda ihtilaf etmiş. Bunun üzerine Hz. Ömer, kızı Hz. Hafsa'ya bir deri parçası vererek Resûlullah'a göndermiş. Resûlullah'ın bu

¹¹⁹ İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azim*, 2/240; 5/262.

¹²⁰ Kettânî, *et-Terâtibu'l-İdâriyye*, 2/168.

¹²¹ İbn Şebbe el-Basrî, *Tarihu'l-Medine*, thk. Fehim Muhammed Şeltût (Cidde: Tubia alâ Nefeka, 1399), 3/991.

¹²² İbn Şebbe el-Basrî, *Tarihu'l-Medine*, 3/997, 998.

¹²³ Kettânî, *et-Terâtibu'l-İdâriyye*, 2/193.

¹²⁴ Ebu Abdullah Bedruddin Zerkeşî, *El-Burhân fî Ulumi'l-Kur'ân*, thk Muhammed Ebulfadl İbrahim, (Beyrut: Daru'l-Marife, 1376/1957), 1/238; Suyûtî, *el-İtkân fî Ulumil-Kur'ân*, 1/207.

deriye ayeti yazmasını rica etmiştir (و قولی له یکتبها لك فی هذا الأیم). Hz. Hafsa da Resûlullah'ın bu deri parçasına ayeti yazdığını söylemiştir (فکتبها لها).¹²⁵ Kaynaklarımızda Resûlullah'ın nübüvvetten sonra bazı ayetleri, devlet başkanlarına veya bazı kabilelere gönderilen davet mektuplarını yazdığı nakledilmiş olsa da genellikle bu vb. rivayetler hakiki anlamda “yazmak” değil, mecazî anlamda “yazdırmak” şeklinde yorumlanmıştır. Aynı zamanda bu sûrede Resûlullah'ın “sahifeleri okuduğuna” dair ayetin olması da dikkat çekicidir.

Sonuç

Resûlullah'ın nübüvvetten önce okumayan ve yazmayan bir ümmî olması Kur'an'ın Allah tarafından indirilmesinin sübûtu konusunda ne kadar kuvvetli bir delil ise risalet göreviyle memur ve fetânet sıfatına sahip olan Resûlullah'ın nübüvvetten sonra okuma yazma bilmesinin Kur'an'ın mevsukiyetinin ve korunmuşluğunun sübûtu konusunda o kadar kuvvetli bir delil olarak değerlendirilebilir. Ümmîlik konusunda birçok farklı yorum ve değerlendirme yapılmış olması sebebiyle Kur'an'da sadece A'râf sûresindeki iki ayette ve müfred olarak kullanılmış olan Resûlullah'ın ümmîlik vasfının sübûten kat'î olduğu, fakat ne anlama geldiği konusunda delâlet açısından zannî bir yönü bulunduğu anlaşılmaktadır. Buna göre okuma yazması olmadığı için mi yoksa Ümmü'l-kurâya mensup olduğu için mi Resûlullah'a ümmî dendiği konusunda ilk dönem âlimlerin bile farklı görüşleri vardır. Kur'an'da çoğul formda Ehl-i kitaptan bir grup ve Resûlullah'ın mensup olduğu Müslümanlar ve müşrik Araplar hakkında kullanılan 4 ayet de incelendiğinde ümmîlik kavramının okuma yazma bilen ümmîler ve okuma yazma bilmeyen ümmîler şeklinde iki farklı yoruma açık olduğu ayetlerin siyâk ve sibâkından anlaşılmaktadır. Bu da ıstılâhî açıdan ümmîlik kavramının anlamını delâleti zannî bir değerle bırakmaktadır.

Resûlullah hakkında hem Ankebût sûresi 48. ayette وَمَا كُنْتَ تَتْلُو مِنْ قَبْلِهِ مِنْ كِتَابٍ وَلَا تَخُطُّهُ “Ondan (Kur'an'dan) önce hiçbir kitaptan okumuyordun ve sağ elinle de yazmıyordun” ayeti, hem de önceki ilâhî kitaplarda “okumayan ve yazmayan bir ümmî” denmesi Resûlullah'ın nübüvvet öncesinde kesin olarak “okuryazar olmayan bir ümmî” olduğuna delâlet etmekte olup Kur'an'ın Resûlullah tarafından uydurulmayan ve Allah tarafından indirilen bir kitap olduğunu ispatlayan bir mucize sayılmaktadır. Fakat bu mucizeye delalet eden ayet, nübüvvetten sonra Kur'an'ın Allah'ın kitabı olduğu ispat edildikten sonra ölünceye dek okuma ve yazma öğrenmesini yasaklayan veya haber veren bir hüküm içermemektedir. Aslında bir kimseye “bu usul kitabından önce hiç bir usûl kitabı okumuyordun” dersek zimnen artık o anda bir usul kitabı okuduğu anlamına gelebilir. Küllî olarak öncesi

¹²⁵ Abdullah b. Vehb, *Tefsîru'l-Kur'an mine'l-Câmi' li İbn Vehb*, (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003), 3/62.

nefyedilirken, şimdiki zaman cüz’i olarak ispat edilmiş denebilir. Tarihte ve günümüzde bazı âlimler okuma yazma bilmeme anlamındaki ümmîliğin, mucizenin iptal edilmemesi ve muhtemel şüphelerin ve tehditlerin bertaraf edilmesi için ölünceye dek devam etmesi gerektiğini savunmuştur. Bazı âlimler ise ümmîlik vasfını ortadan kaldırmayacak kadar temel düzeyde okuma yazma öğrenmiş olabileceğini savunmuştur. Bazı âlimler ise Kur’ân’ın Allah’ın kitabı olduğu sabit olduktan sonra özellikle Medine döneminde Resûlullah’ın vefatından önce okuryazar olduğunu savunmuştur. Tarihte fakih sahabilerden Abdullah b. Utbe’den “ما مات النبي حتى كتب وقرأ” “*Nebi, yazmadan ve okumadan vefat etmedi*” şeklinde nakledilen ve İmam Şa’bî’nin de tasdik ettiği bu görüşü, Endülüs Malikî Eş’arî âlimlerinden Ebu Zer el-Herevî, Şafiî Eş’arî âlimlerden Ebu’l-Feth en-Nisâbûrî savunmuştur. Günümüzde bu görüşü savunarak yazılan bazı makalelerde, nübüvvetten sonra Resûlullah’ın okuma yazma öğrenerek ümmîlik vasfının kendisinden kalktığı savunulmuştur. Hâlbuki okuma yazma bilmeme manasındaki ümmîlik vasfının nübüvvetten sonra kalktığı söylene de Ümmü’l-kurâ’ya mensup olma manasındaki ümmîliğin devam ettiği söylenmelidir. Ayrıca “itibar-ı mâ kâne” kaidesi açısından Hz Peygamber’in ümmî iken nebi olması sebebiyle “ümmî nebi” vasfı onda sabit kalır.

Sonuç itibariyle Resûlullah’ın nübüvvetten önce dinî ve ilmî hiçbir kitap okumadığı ve yazmadığı, kitabın ve imanın ne olduğunu bilmediği kat’î olan naklî delillerle sabit olup inkarı küfürdür. Fakat nübüvvetten sonra okuma ve yazma öğrenip öğrenmediğine dair kat’î delil olmadığından, inkarı küfür olmayan ictihadî bir meseledir. Resûlullah, sahâbîye okuma yazma öğrenmeyi teşvik ettiği halde ve kendisinin Kur’ân’ı okuma yazmasını yasaklayan aklî ve naklî hiçbir kat’î delil bulunmamasına rağmen vefat edinceye dek okuma yazma bilmekten kaçındığı veya men edildiğini kat’î bir hüküm gibi ele almak istidlal ilmi açısından kuvvetli bir çıkarım olmadığı düşünülmektedir. Ayrıca bu konuda zikredilen deliller, tevili mümkün olan zannî delillerdir. “Okuryazar olmayan ümmî” türündeki ümmîliğin, Kur’ân’ın Allah tarafından indirildiği sabit oluncaya kadar söz konusu olduğu, Ankebût sûresi 45. ayette اَتْلُ مَا أُوحِيَ إِلَيْكَ مِنَ الْكِتَابِ “*sana vahyedilen kitabı oku*” emriyle bir insandan öğrenmeden mucizevî şekilde ilâhî bir ikram olarak bildiği söylenebilir. Şayet bu ayette kastedilen hafızadan tilâvet etmek şeklinde yorumlanırsa, 48. ayetteki “*ondan (Kur’ân’dan) önce hiçbir kitaptan tilâvet etmiyordun*” ayetiyle çelişkili bir yoruma düşülmüş olur. Zira 48. ayette “*kitaptan tilâvet edemiyordun*” ifadesi “*hafızadan okumuyordun*” anlamında olmadığı açıktır. Bilakis “*hiçbir kitaptan okumuyordun*” şeklinde anlaşılmakta olduğundan 45. ayetin manasına delalet etmiş olur.

Yazma meselesine gelince nübüvvetten sonra zaman içerisinde ister Resûlullah'ın Kur'ân'ı kitaplaştırması gerektiğine dair ayetlerin delaleti sebebiyle ister fetânet sıfatıyla irtibatlı olarak ister vahiy kâtiplerine yazdırırken gösterdiği titiz gayretin ve çabanın sonucu kesbi bir şekilde harfleri ve kelimeleri öğrenmesiyle, ister Kâdî İyâz'ın dediği kitabet ilmi dahil bütün ilimlerin Resûlullah'a Allah tarafından öğretilmiş olması sebebiyle vefatından önce Resûlullah'ın kitabeti öğrenmesinin mümkün olduğu savunulmuştur. Fakat kitabeti bilmesi yazması için değil, yazılanları okuyup kontrol etmesi için olabilir. Hudeybiye anlaşmasında olduğu gibi kendi adını ve bazı davet mektuplarını yazmış da olabilir. Zira nübüvvetten sonra yazmasını emreden bir emir olmadığı gibi yasaklayan gizli veya açık bir delil de bulunmamaktadır. Resûlullah, nübüvvetten önce okuma yazma öğrenmekten, içinde bulunduğu toplumun genel olarak ümmî olması ve yetim bir çocukluk hayatı sebebiyle, sevki ilâhî olarak men edilmiştir. Nübüvvetten sonra ise vefatından önce Kur'ân'ın mevsukiyeti konusunda kendisinden sonraki insanlar şüpheye ve fitneye düşmesin diye Kur'ân sayfelerini okuyup yazımını kontrol etmiş ve en değerli mirası olarak ashabına emanet etmiştir. Hz. Ebubekir'in halife olduğunda ilk iş olarak Resûlullah'ın evine gidip Kur'ân'ın indirildiği tek harf olan Kureyş lehçesiyle topladığı sayfeleri onlardan bir şey kaybolmasın diye iplerle bağlaması ve ardından Hz. Âişe'nin yanında emanet bırakılan bu mushafın Hz. Osman döneminde esas alınarak mushafların çoğaltılması, ümmetin bu mushaf üzerinde icma etmesi, Resûlullah'ın bu değerli çabasının bir sonucudur.

Kaynakça

- Abdullah b. Vehb. *Tefsîru'l-Kur'ân mine'l-Câmî' li İbn Vehb*. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003.
- el-Âcurrî, Muhammed b. Hüseyin (ö. 360/971). *eş-Şerî'a*. thk. Abdullah b. Ömer. Riyad: Daru'l-Vatan, 1420/1999.
- Ahmed b. Hanbel. *Müsned*. thk. Şuayb Arnavud–Abdullah b. AbdulMuhsin et-Türkî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- Akyüz, Hüseyin. “İbn Ebî Serh'in Kur'ân'ı Tahrif Ettiğine Dair Rivayetlerin İsnad ve Metin Tenkidi”. *İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*. 7/5, (2018), 11-39.
- Aliyyü'l-Kârî. *Şerhu 'ş-Şîfa li Kâdî İyâz*. Beyrut: Darul-Kütübil-İlmiyye, 1421.
- Aycan, İrfan. “Muâviye b. Ebi Süfyan”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 30/330. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Aydın, Zeynel Abidin. “Hz. Peygamber'in Ümmîliği Meselesi”. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 1/2 (Nisan 2012), 287-307.
- Bâcî, Ebu Velid. *Tahkiku'l-Mezheb*. thk: Ebu Abdurrahman Ukayl. Riyad: Âlemü'l-kütüb, 1403/1983.
- Baysal, Erkan. “Muhammed Âbid El-Câbirî'de Nübüvvetin İspatı, İ'câz Ve Ümmîlik”. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 4/8 (Aralık 2016), 123-156.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahya. *Futûhu'l-Büldân*. Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilal, 1988.
- Beyhâkî. *es-Sünenü'l-Kebîr*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin. Beyrut: Merkezu Hicr, 1432/2011.
- Beyhakî. *Şuabu'l-İman*. thk AbdulAlî Abdulhamid. Riyad: Mektebetu'r-Rüşd li'n-Neşr ve't-Tevzi', 1423/2003.
- el-Câbirî, Muhammed Abid. *Kur'ân'a Giriş*. İstanbul: Mana Yayınları, 2010.
- Cürcânî, Abdulkâhir. *Dercü'd-dürer fî Tefsiri'l-âyi ve's-süver*. thk. Muhammed Edib. Ürdün: Dâru'l-fikr, 1430/2009.
- Çeliksü, Enver. *Ümmîlik Kavramı ve Hz. Muhammed'in Ümmîliği Meselesi*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Devil, Emine. “Ümmî Kavramı ve Hz. Muhammed'in Ümmîliği”. *İlahiyat Araştırmaları Dergisi*. 7 (Haziran 2017).
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. çev. Salih Tuğ. Ankara: İmaj, 2003.

- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *Zâdu'l-Mesir fî İlmi't-Tefsir*. thk. Abdurrezzak el-Mehdi. Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-arabî, 1422.
- İbn Ebi Hatim Râzî. *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*. thk. Esad Muhammed. Suudi Arabîstan: Mektebetü Nezzar Mustafa el-Bâz, 1419.
- İbn Hacer el-Askalânî. *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1379.
- İbn Kesir. *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*. thk. Muhammed Hüseyin. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419.
- İbn Mâce. *Sünen*. thk. Şuayb Arnavud vd. Beyrut: Daru'r-risaleti'l-âlemiyye, 1430/2009.
- İbn Manzur. *Lisanu'l-Arab*. Beyrut: Dârus-Sadır, 1414.
- İbn Sa'd. Ebu Abdullah Muhammed Basrî, *et-Tabakatül-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkadir Ata (Beyrut: Dâru'l-Kütübil-İlmiyye, 1410/1990
- İbn Sa'd. Ebu Abdullah Muhammed Basrî. *el-Cüzü'l-Mütim li Tabakati İbn Sa'd*. thk. Abdulaziz Abdullah. Taif: Mektebetüs-Siddik, 1416.
- İbn Şebbe el-Basrî. *Tarihu'l-Medine*. thk. Fehim Muhammed Şeltût. Cidde: Tubia alâ Nefeka, 1399.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdilhâlim. *es-Sârimu'l-Meslûl alâ Şâtimi'r-Resûl*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid. Suudi Arabîstan: el-Hırsu'l-Vatanî, 1403/1983.
- İbn Zenceveyh (ö. 251/865). *el-Emvâl li İbn Zenceveyh*. thk. Şakir Zeyb Feyyâz. Suudi Arabistan: Merkezül-Melik Faysal, 1406/1986.
- İmam Mâtürîdî. *Tevilâtü'l-Kur'ân*. thk. Mecdi Beslûm. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005.
- İmam Şâfiî. *İhtilafu'l-Hadîs*. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1410/1990.
- İsbindârî, Abdurrahman Ömer. *Kitâbetü'l-Kur'âni'l-Kerîm fî'l-'ahdi'l-Mekkî*. Beyrut: Islamic Educational Scientific and Cultural Organization ISESCO, 1423/2002.
- Kâsimî, Muhammed Cemaleddin b. Muhammed. *Mehâsinu't-Te'vil*. thk: Muhammed Bâsıl Uyûnus-Sûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418.
- Kaya, Remzi. "Kur'ân'da Hz. Peygamberin Beşer ve Ümmî Oluşu". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 11/1 (2002), s. 29-52.
- Kettânî, Muhammed Abdulhay. *et-Terâtibu'l-İdâriyye*. thk. Abdullah Halidi. Beyrut: Dâru'l-Erkam, trs.
- Maverdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed. *en-Nüketü ve'l-Uyûn*. thk. Seyyid İbn Abdilmaksud. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, trs.

- Memiş, Sibel. *Çağdaş Tefsirlerde Hz. Peygamber'in ümmîliği: Muhammed Abid el-Câbirî örneği*. Muş: Alparslan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024.
- Mertoğlu, M. Suat. "Vahiy Katibi". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Mukâtil b. Süleyman. *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman*. thk. Abdullah Mahmud Şahane. Beyrut: Dâru İhyai't-türa, 1423.
- Önkâl, Ahmet. "Hz. Peygamber'in Ümmîliği". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 2/2 (Mart 1986).
- Özsoy, Abdulvahap. "Hz. Peygamber'in Ümmîliği Hakkında Bir Tartışma: Ebü'l-Velid El-Bâcî Örneği". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 31 (2009).
- Râgıb el-İsfahânî. *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnân. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1412.
- Fahreddin Râzî. *Mefâtihu'l-Gayb*. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî, 1420.
- Soysaldı, Mehmet – Şimşek, Songül. "Kur'ân'da Ümmî Kavramının Semantik Analizi ve Bu Bağlamda Hz. Peygamberin Ümmîliği Meselesi". *Ekev Akademi Dergisi*. 7/16 (Yaz 2003).
- Suyûtî, Celaleddin. *ed-Dürri'l-Mensür*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, trs.
- Suyûtî, Celaleddin. *el-Fethul'l-Kebir fî Dammi'z-Ziyade ilâ Câmis-Sağır*. thk. Yusuf en-Nebhânî. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1423/2003.
- Suyûtî, Celaleddin. *İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Âmme, 1394/1974.
- Şen, Ziya. "Kur'ân'da Ümmî Kavramı Ve Hz. Peygamber'in Ümmîliği". *İslâmî İlimler Dergisi*. 1/2 (Ekim 2006), 203-218.
- Taberî. *Câmiu'l-Beyân fî Tevili'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. Beyrut: Müessesetür-risale, 1420/2000.
- Taberânî. *el-Mü'cemü'l-Evsât*. thk. Abdulmuhsin b. İbrahim vd. Kahire: Daru'l-Harameyn, tr.
- Taberânî. *el-Mu'cemu'l-Kebir*. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1415/1994.
- Taberî, *Târihu't-Taberî*. Beyrut: Dâru't-türa, 1387.
- Teftazanî. *Şerhu'l-Mekâsıd*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2001.
- Yörük, İsmail-Şık, İsmail. "Kelâm Açısından Hz. Peygamberin Ümmîliği", *Dini Araştırmalar*, 7/19 (2004).
- Yusuf b. Abdurrahma. *Tehzibü'l-Kemâl fî Esmâi'r-ricâl*. Beyrut: Müessesetür-risale, 1980.
- Zâhid Kevserî. "Yedi Harf Nedir?". çev. Yunus Ekin. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 6 (2002).